

КИЇВ KYIW

журнал

літератури, науки, мистецтва,
критики і суспільного життя

1962

ВЕРЕСЕНЬ
ГРУДЕНЬ

5-6

SEPTEMBER
DECEMBER

KYIW

4800 N. 12th St.
Philadelphia 41, Pa.
Tel. GL 7-0527

UKRAINIAN
LITERARY AND ART MAGAZINE

Published Bi-Monthly
Publisher and Editor B. Romanenchuk, Ph.D.

Subscription: \$4.00 per year.
Single copy: \$0.70.

Entered as second class matter at the Post Office at Philadelphia, Pa.

No. 5—6 (74—75) SEPTEMBER—DECEMBER

VOL. XIII

Зміст

1. Б. Антоненко-Давидович/за широ- мою	1	13. М. Кушнір/Постава людини до буття	48
2. В. Ворслю/Найкращий стиль	17	14. І. Боднарук/„Руський Вальтер Скотт із Скоморох“	52
3. Л. Полтава/Із зб. Біла трава	18	15. Р. Климкевич/Найдавніші печаті міста Львова	55
4. Г. Майрінк/Опаль	21	16. Б. Р./З мандрівки по книгарських полицях („Святослов“)	59
5. М. Вінграновський/Поезії	24	17. Огляди й рецензії: Б. Ром./I. Nahayevsky. History of Ukraine	64
6. Л. Полтава/Т. Осьмачка	28	П. Ковалів/Праця про українські сполучники	69
7. Г. Тракль/Поезії	29	18. Бібліографія	72
8. М. Заклинський/З мандрівки по Західній Гелладі	30		
9. Яр. Рудницький/Шевченкова мова	37		
10. Г. Тракль/На сході	38		
11. Б. Романенчук/За власну систему виховання	39		
12. Рецензія: С. Шах/М. Шашкевич	47		

На пресовий фонд „Києва“ зложили:

Д-р Р. Климкевич, Маямі	2.00	Проф. Б. Загайкевич	1.00
Ст. Окрепкій, Ньюарк	2.00		

Статті підписані справжнім прізвищем або відомим псевдонімом, чи
ініціалами не завжди висловлюють погляди редакції. За підписані
статті відповідають їх автори.

Передруки і переклади за згодою редакції і поданням джерела.

КИЇВ

ЖУРНАЛ
ЛІТЕРАТУРИ, НАУКИ, МИСТЕЦТВА,
КРИТИКИ І СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ

Виходить що два місяці

Видає й редактує Б. Романенчук

Ч. 5—6 (74—75)

Вересень-Грудень, 1962

Р. XIII.

Б. Антоненко-Давидович / ЗА ШИРМОЮ; повість (уривок)

Не встиг ще Б. Антоненко-Давидович очунятись від довголітньої каторги в північних таборах примусової праці, куди його загнали комуномосковський уряд і партія, як ото вже знову почалася на нього нагінка советської літературної критики, започаткована письменником, московським донощиком, Л. Дмитерком, за те, що він у своїй повісті „За ширмою“, мовляв, не йде за програмою КПРС (комуністичної партії радянського союзу), яка каже, що „радянська література й мистецтво пройняті оптимізмом і життєверджуючими комуністичними ідеями і що вони покликані бути джерелом радошів і надихнення для мільйонів людей“. Окрім того секретар ЦК КПРС Суслов закликав „давати рішучу відсіч будь-яким спробам і на будь-якій ідеологічній ділянці чорнити й гудити величезні досягнення партії й народу“. Іншими словами — гостро заборонено змальовувати негативні картини советського життя, бо це рапсується за пессимізм і очорнення советського народу й советського життя. На думку Дмитерка повість „За ширмою“ і є того рода твором, що гудить і чорнить „величезні досягнення партії й народу“.

Разом з Антоненком дісталось також і двом критикам, І. Дзюбі та Е. Сверстюкові за те, що вони похвалили цю повість Антоненка і тим самим осудили такі вияви советського життя.

Нижче подаємо, в скороченню, уривок (кілька розділів) цієї повісті, щоб читачі безпосередньо побачили, якого „злочину“ допустився письменник і за які „гріхи“ комунно-московська критика переслідує українських письменників.

В попередніх розділах автор змальовує родинне життя українця лікаря в Узбекістані Постоловського і відношення його дружини Ніни Олександровни, мабуть московкою, бо Постоловський одружився з нею в Москві, до його матері, яка приїхала до єдиного сина з далекої України. Маті живе в синовім кабінеті за старою ширмою, а син лікар недобачив і не доглянув, що його маті хвора на рак стравоходу. Виявив це випадково начальник Постоловського, Ходжаєв, що заїхав сюди на інспекцію, але вже було запізно. Постоловський вирішив відвезти матір до Ташкенту на операцію, але... відвіз її на Україну, щоб виконати материну останню волю і там її поховати.

Олександрові Івановичу спинилось дихання, і він широко розплющеними, повними жаху очима дивився на Ходжаєва. Той бережно взяв його за лікоть і тихо одвів до кабінету.

Кілька хвилин вони мовчали стояли коло письмового столу. Стримуючи і своє внутрішнє хвилювання, Ходжаєв замислено дивився у вікно і спокійно казав:

— Розуміється, коли ми не маємо рентгенологічних даних, не зробили зондування, ми не можемо робити ніяких остаточних висновків. Це тільки припущення, один із варіантів... До того ж треба перше відкинути можливість функціонального захворювання стравоходу, можливість новоутвору середостіння, або, нарешті, навіть аневризму аорти... Проте, ви самі розу-

мієте... — Ходжаєв співчутливо подивився на Олександра Івановича і приглушеним голосом закінчив: — Симптоми дуже підозрілі...

Якби це була не його мати, а хтось інший, йому, як лікареві, було б досадно, що хворобу діягнозував не він, а другий лікар; йому було б неприємно й соромно перед завоблзороввіділом, що він проглядів у хворої рак, тоді як симптоми були такі виразні, що випадок можна було б назвати „студентським раком”, який легко може разізнати й недосвідчений студент-медик. Але це була його мати, мати, що жила з ним поруч, яку він бачив щодня, мати, яка перед його очима марніла, сохла, згасала, а він нічого не помічав! Не помічав, і як лікар, і як син... Як це могло статись?..

Не як лікар, а як людина, якої мати небезпечно хвора, він уже не сумнівався в слушності страшної діягнози. В пам'яті виринуло, як нещодавно мати відмовилась від ковбаси, а потім узяла шматочок і їй стало погано, виринало, ще багато-багато дрібниць, які він механічно зафіксував у пам'яті, раніше не надаючи їм ніякої ваги, а тепер вони з невблаганною об'єктивністю стверджували діягнозу. Він пригадував їх поза своєю волею одне за одним і все питав себе: „Як же, як могло статись, що я нічого того не помічав?..“

Усе, що відбувалось тепер навколо, було ніби завішане густою марлевою сіткою. Він чув, як Ходжаєв казав йому, що треба якнайшвидше зробити рентгенографію огруддя, чув, як він радив йому негайно взяти відпустку; Олександр Іванович зрозумів, що про хворобу матері знають уже й інші, бо Пісочкіна умовляла стару завтра ж їхати до району й обіцяла прислати по неї з тропстанції підводу; чув навіть, як дружина пошепки питала Пісочкіну: „Це не заразне?“. Та все це він сприймав уже здалека, ніби воно відбувалось десь на сцені, в якій важкій драмі, де він уже зіграв свою роль, тоді, як інші ще грали далі...

Мозок його тільки сприймав слова, не розбираючи їх поняття, і не дбало відкладав їх кудись набік а просто перед ним стояло оголене, болючо-реальне, страшне в своїй правді: мати хвора на рак, рак стравоходу — одну з найтяжчих і безнадійних, надто при задавненому стані, форм раку...

І знову, і знову перед ним ставало питання, на яке він не міг знайти собі відповіді: як це могло статися?..

XIX

Йому застелено постіль на канапі в його кабінеті, як він просив, але спати не міг. За ширмою спала, чи вдавала, що спить, його мати. Олександр Іванович напружує слух, щоб почути її дихання, але за ширмою було тихо.

Мати ще житиме якийсь час — два, три місяці, може, півроку, може, навіть більше, та однаково — вона вже приречена. В її кволому організмі поволі, але невпинно точиться страшна руйнація, яку ніщо, ніщо, крім вчасно взятого хірургічного ножа, не може спинити. В ч а с н о!.. Рак стравоходу нічим себе попервах не виявляє, і перші симптоми, перші скарги хворого з'являються звичайно тільки тоді, коли хвороба зайдла вже далеко. Мати ніколи не скаржилася, навіть сьогодні вона не спітала ні Ходжаєва, ні самого Олександра Івановича, коли Ходжаєв поїхав, — яку ж хворобу знайшли в неї Сашків начальник та й сам Сашко, що, хоч силкувався, кінець кінцем, опанувати себе й бути при матері спокійним, та це кепсько зиходило в нього.

Коли ж, коли могла початись у матері підступна, нещадна хвороба?.. Олександер Іванович намагався пригадати, коли саме мати почала марніти, коли змінився її настрій, коли вона стала сумною, мовчазною, але йому здавалося, що мати весь час, відколи він узяв її до себе, була однаковою: худою, мовчазною і закуреною. Тільки сьогодні, віднині, між нею і ним стало ще щось, що різко відмежувало її від усього того, що живе і ще буде жити, тоді як його мати незабаром має вмерти. Це що сь, як жива, третя істота, було тепер невидиме тут, у кімнаті, причаїлось за ширмою коло ліжка матері й нечутно витискає з життя його сумну, покірну матір. І це воно принесло сьогодні з собою до приміщення дух приреченості й неминучості, аж навіть Ніна Олександровна круто змінилась: розмовляла тільки пошепки, крадъкома і з страхом поглядаючи на свекруху, скрушино зітхаючи, й нічого не давала свекрусі робити. Вона сама принесла з кухні вечерю, до якої, крім неї і Васі, не доторкнулися ні чоловік, ні, поготів, свекруха, застелила свекрусі ліжко, старанно вибивши матрац і подушки, щоб старій було м'якше лежати, й зовсім не здивувалась, коли Олександер Іванович попросив її застелити йому окремо в кімнаті, де спала його маті. Та саме від цієї запопадливості й бажання прислужитись свекрусі, що їх тепер раз у раз виявляла у різних дрібницях дружина, йому ще більше здавалося, що вже — по всьому, що мати вже вмирає і дружина тільки поспішає вирядити її пристойно в останню путь... Це нервувало його і, коли дружина близько коло нього проходила, він намагався не зустрічатися з нею поглядом.

Так, мати ні на що не скаржилася. Ніколи не нарікала вона на свою долю. А коли доля, що одних чомусь пестить, а інших несправедливо обминає своєю ласкою, підсувала їй нове горе, нову біду, вона тільки журно казала: „Так судилося...“, „Не так сталось, як гадалось...“ І з диво-віжною покорою неслала далі до невідомої мети своє горе, свою любов, своє надламане сиротливе життя...

Мабуть, і сьогодні, якби тільки Олександер Іванович міг розповісти їй усе про її хворобу, об'ективно змалювати безпорадність її становища, вона тільки зітхнула б і теж сказала б: „Так судилося...“

Судилося рано померти батькові, коли Олександер Іванович і його брат Кость були ще підлітками. Від батька родині лишилась тільки мисливська рушниця доброї бельгійської фірми, породисті собаки, велосипед, трохи одягу, протхнутого нафталіном. Була ще стара корова, що її, здається, як посаг свій, привела колись до господи маті. Оце й усе. Незабаром синам треба було їхати до вищої школи, і старший Кость рушив до Києва, а менший Сашко вимандрував аж у Москву. І мати лишилась сама. Не так сталось, як гадалось! Не думалось їй, що, маючи дітей, синів, доведеться на самотній віку свого доживати. Та й не вкладалося їй у голові, навіщо поту науку світ за очі їхати? Чи ж не можна вчитись, коли вже не в Переяславі, то в Ржищеві або в Каневі, чи хоч би й у Полтаві?.. Проте не перечила синам і, спродуючи батькові речі, ті речі, з яких сини, не замислюючись, узяли собі на розвагу велосипед і рушницю, мати добирала способу акуратно, шомісяця надсилали синам гроши.

Так безглуздо, вже бувши студентом другого курсу ветеринарного інституту, нагло помер за три дні Кость, занедужавши на перфоративний апендицит. Мати витримала й це. Тільки тепер уся любов її, все, що зв'язувало ще з життям, зосередились на Сашкові. Сашко вчився далі в медичному інституті. Двічі чи тричі за весь час навчання він заглянув до матері, до того старого Переяслава, що мирно дрімав по-старосвітському поміж

Альтою і Трубежем. Та хлопцеві не сиділося довго серед тої безпросвітної нудоти, де, йому здавалось, усихав знічев'я навіть і його мозок і за тих кілька днів не народилось у нього жадної нової думки. І він рвався до гомінкої, кипучої Москви, до її велелюдних вокзалів, вулиць і майданів, до її музеїв і бібліотек, стадіонів і театрів, до того могутнього клекоту пульсу планети, маленькою клітиною якого він почував уже й себе. І мати не затримувала його. Життя сина виходило на широкі шляхи, тож не сидіти йому серед лопухів та кропиви переяславських загумінків! І син, мелькнувші, — мати не встигала й роздивитись добре, який він тепер став, — виїздив назад до Москви, а мати знову лишалась сама на незабрукованій вуличці переяславської околиці і довго дивилась з-під долоні на шлях, де зникав удалини її єдиний син...

Він знов: усе, що можна було продати вдома, давно вже продано, та й не було вже, власне, й д о м у, бо мати понапускала туди квартирантів, лишивши собі тільки маленьку комірчину; він одержував від держави стипендію; а мати все ще надсилала йому до Москви гроші, не знати, де їх берути й яким коштом існуючи сама. І він, не роздумуючи, брав ті гроші, як належне йому.

Закінчивши інститут і вже одружившись у Москві, він на три дні приїхав до матері, щоб далі іхати просто на лікарську посаду. Приїхав сам, без дружини, без „невісточки“, як того хотілося матері. Бо хоч Ніна Олександровна була й не від того, щоб заглянути на „периферію“ й, може, навіть дещо змалювати там, якщо трапиться цікаве, та й йому соромно було показати столичній дружині материні злідні й усю ту переяславську старозавітність. І він не взяв з собою дружини.

Лише тепер він дізnavся, що мати ходила по людях прати білизну, білити стіни й мити підлоги. Навесні вона копала, як дівка-наймичка, городи, а взимку часом навіть рубала дрова... Пізній сором за куплені на запрацьовані материні гроші модельні жовті черевики, оксамитову толстовку й шкіряний портфель, за ті веселі вечірки з горілкою й вином у гурті товаришів і товаришок запік густим рум'янцем йому щоки, одначе він і тепер не відмовився від материного подарунку — нового демісезонового пальта і перкалю на сукенку „невісточки“. Дякуючи матері й у той же час соромлячись у душі, він одразу ж приміряв пальто на потіху старій і лишився задоволений. Нове пальто було так до речі на початку його лікарської кар'єри, тільки шкода, що воно було старого крою, тоді як у Москві заходила нова вже мода. Перкаль, щоб не пекти рака перед дружиною за простодушний подарунок матері, який викривав її убозтво, він збув на першому ж базарі за півціни. Збув і забув. А згодом забув і про це пальто, як забув уже про модельні черевики, а ще раніше забулися дитячі цяцьки, гарячі материні пиріжки з м'ясом, що були так давно-давно, ще на світанку життя...

Забулися...

„Невже я справді такий черствий, такий егоїст? — спитав він, холонучи, самого себе, і, щоб знайти якесь виправдання, додав: — Чи це звичайний егоїзм молодості, про який стільки написано книжок?.. Але який же він бездушний і... жорстокий, цей егоїзм!“.

Він тяжко зітхнув і повернувся на другий бік, а гіркі спогади виринали далі й тихо пливли перед ним.

Як і багато інших, він ще з дитинства звик вважати, що матері за якимсь прадавнім неписаним законом повинні любити своїх дітей, віддавати їм усе своє життя, відмовляти собі в усьому задля дітей, заглядати дітям в очі з тою святою материною любов'ю, яку діти звичайно не цінять, яка часто надокучає їм, навіть дратує... Досі він не становив винятку. Та віднині

виняток був в тому, що матері інших живуть і ще довго будуть жити, а його мати вже йде з життя. Йде саме тоді, коли він, нарешті, збегнув усю неоплатну ціну її великої мовчазної любові. Він страшно заборгував своїй матері, а мати мовчки, не вимагаючи собі нічого, вже йшла від нього в не-буття. І тепер годі сплатити їй цей борг, годі одірвати від себе найкращий шматок і з радістю віддати його журно-всміхненій матері... Отак, як віддала Жучка курячі потрухи своєму великому вже щеняті. І знову виринули в пам'яті материні слова, сказані тоді про Жучку: „Дивись, найкращий шматок понесла, що його охоче з'їла б і сама!“

Так, Жучка понесла, а ось він не носив досі їй, матері, таких шматків! Він навіть не знат, власне, чим і як годується його бідна, хвора мати, тоді як їй потрібна була сурова дієта!!!

Щось тверде підступило йому до горла й стало. Він піdnis голову з подушки і став прислухатись, як дихає його мати. За ширмою і зараз було тихо. Пізній ущерблений місяць сумно заглядав крізь гілля до кімнати, і в його мертвому, зеленавому свіtlі ще сумнішою виглядала кімната й речі в ній. Наче не тільки Олександр Іванович, а й вони, ці речі розуміли, що мати вже відмежовується від них і незабаром покине цю кімнату назавжди. Розуміли й журилися...

І раптом надворі знову завила Жучка. Олександр Іванович здригнувся від внутрішнього холоду, що пройшов йому по спині, і звівся на ноги. І тоді ж за ширмою заворушилася мати.

— Не бий її, Сашку! — тихо попросила мати. — Це вона — по мені... — і глухо докінчила: — Тужить...

Знайомий материн голос видався тепер йому не таким, як завжди, а вже відчуженим, ніби він пролунав серед тиші не з-за ширми, а за тою останньою межею, яку вже ніхто назад не переступає...

Тверда грудка заворушилась його в горлі, а до неї підкочувалась друга, третя, і з грудей рвалось по-дитячому закричати: „Мамо, мамо, не вмирай!“

Він доклав великого зусилля, щоб стриматись, і майже вибіг з кімнати.

У дворі недалеко дувалу, де стояла скринька на сміття, вила Жучка. Високо задерта догори собача морда ревне дорікала комусь, благала й рептувала.

Він швидко йшов до неї через двір, і його тремтячі губи ще здалека шепотіли:

— Не треба, Жучко! Не треба, собачко!..

Коли він підійшов і навпочіпки присів проти неї, Жучка на хвилину замовкла. Тужно подивилася йому в лиці, потім повернула голову вбік і знову жадібно заскавуліла. Він обійняв її волохату шию і притиснув до своєї щоки. Здригаючись, як від плачу, Жучка невтишно мотала головою, а він гладив рукою її спину й, благаючи, промовляв:

— Не треба ж, Жучко! Не треба, собачко!..

XX

Сьогодні Олександр Іванович лише ненадовго зайшов до амбуляторії, щоб зробити вливання хлористого кальцію Назірі, бо все ж боявся доручити це Таскірі, і повернувся в свою кімнату. Він одсунув стулки ширми, щоб матері було світліше й легше дихалось, і мати мовчки вдячно подивилася на нього стомленими очима. Сьогодні вона вже й не силкувалася підвістись із ліжка — хвороба таки остаточно підкосила її.

У першій кімнаті тихенько бавився Вася своєю гарматкою, наче й він зрозумів, що в домі сталося щось таке, коли галасувати не можна. Ніна

Олександрівна бігала навщипиньках з кухні в кімнату й назад, шушукалась з кимось у сінцях і виходила в двір. З двору, коли відчинялись двері, чути було розмірений шерхіт пили, дзвінке цюкання сокирі й гортанну мову кількох чоловіків. Олександр Іванович, повертаючись з амбуляторії, бачив, як працювали в кутку двору теслярі, а крізь дверний отвір видно було мулярів з кельмами, що вимуровували всередині будинку породіль трубку. Це був перший день, коли робота розгорнулася, нарешті, на всю широчінь, та це не принесло Олександрові Івановичу жаданої радості...

Той гострий біль, що, як скальпелем, розкраяв йому серце після приїзду Ходжаєва, розтопився й осів на душі важким шаром простиглого металю. Зовні Олександр Іванович видавався навіть спокійним, але його думка, його виснажена, змордована думка не могла заспокоїтись. Раз у раз вона похоплювалася і безсило чіплялася за всяку химерну можливість, щоб спростувати невблаганну діягнозу і врятувати матір. Серцем він чув, що діагноза Ходжаєва безпомилково слушна, та ні його серце, ні його мозок не могли погодитись, що тепер уже всі спроби, всі заходи — марні, і неминучий кінець уже близько... І не стільки як лікар, скільки як звичайна людина, як син, він шукав хоч крихітки надії.

Справді-бо: не можна робити остаточних висновків, поки не з'ясовано все, поки не відкінuto всі інші можливості. Чому конче рак стравоходу? А може чужородне тіло в стравоході — риб'яча кістка, наприклад, яку мати непомітно проковтнула. До речі, взимку вони часто їли рибу... Може, якийсь незлоякісний новоутвір середостіння, що тисне на стравохід і спричиняє дисфагію. Може...

Він нишком поглядав на свою матір, і її худі, воскові руки, змарніле обличчя, на якому складками морщилася шкіра, підказували його серцеві: ні, це — не звичайна худезність, не якась анемічна виснага, це — занадто характерний вигляд рапової кахексії...

Та мозок і тепер конвульсивно хапався за тінь надії: „Припустімо навіть, що це рапова кахексія, припустімо, що це рак стравоходу, але хіба ж у нас нема багатьох прикладів чудового ефекту після радикальної хірургічної операції?..“

І знову — не мозок з його знанням і досвідом, а серце застерегло: добре наслідки може дати тільки в часі зробленої операції, тільки рано діагностований випадок...

І серце ладне було далі казати гіркі слова страшної правди: „А ти занедбав свою матір Ти за роботою, за дружиною, за самим собою — забув про свою матір...“

І він, знаючи, що серце скаже саме ці слова, намагався не слухати його далі.

Рентген! Об'єктивний, безсторонній рентген скаже своє правдиве останнє слово.

І ось вчора рентген сказав.

Уже з повільних кроків лікарки-рентгенолога, коли вона вийшла з рентгенограмою і подивилась на нього крізь рогові окуляри довгим серйозним поглядом, він зрозумів, що надії нема.

Рентгенолог, показуючи на рентгенограму, тихо сказала:

— Тут місце звуження стравоходу... Зверніть увагу на характерний дефект наповнення і обрив складок слизової стравоходу... — Помовчавши, вона прикусила губу й ще тихше сказала: — Випадок, видимо, задавнений...

Ці ледве чутно сказані слова пролунали йому, як грізний вирок. Вирок — не лікареві Постоловському, що проглядів у хворої рак, а — синові, Сашкові, що не помічав, як коло нього згасало життя його матері...

Тремтячими руками тримав він проти світла з вікна чорну копію того вироку — цупкий целулоїдний аркуш рентгенограми й, затаївши дихання, напруживав в очах зір... Жадного сумніву. На рівні сьомого шийного хребця стравохід виразно звужувався, складки його слизової оболонки обривалися.

І все ж, — як засуджений на страту злочинець, що хапається після вироку за надію на касацію, на помилування, — так і він ухопився ще за одну можливість.

Він не знав, чи він голосно сказав це рентгенологові, чи тільки подумав, але надія блідою тінню ще раз промайнула перед ним.

— Опік стравоходу має теж такий вигляд! Таке ж звуження, так само буде обірвана слизова, та ж сама дисфагія...

Він рвучко повернувся ю швидко підійшов до матері. Мати мовчки сиділа в коридорі на дерев'яній канапі й терпляче дожидала його.

— Мамо, скажи... Тільки направду! Чи ти, бува, випадково не випила коли-небудь якої кислоти?..

Мати звільна звела на нього сумні, стомлені очі й ледь-ледь хитнула головою:

— Ні, Сашку, ніколи.

— Пригадай: може, оцтової есенції нерозбавленої — ти ж її часто купуєш, або, наприклад...

Він запнувся, благально дивлячись на матір, але мати знову хитнула головою і витерла носовичком сlinу, що виступила їй на губах.

„Не скаже! — подумав він. — З надмірної своєї делікатності не скаже, хоч би й було що, аби лише не турбувати його, не задавати йому собою клопоту... Так і сlinотеча, — подивився він на материного носовичка коло рота, — буває також і при опіку. В першу чергу буде сlinотечай!...“

— Я хочу ще зробити зондування, — сказав він до рентгенолога й узяв матір під руку.

Байдуже й безвільно мати важко підвелається. Коли вони вийшли з рентгенкабінету, мати тихо торкнулася пучками його руки:

— Не треба, Сашку! Навіщо?.. Даси мені вдома сам юраще якихнебудь порошків...

Вона подивилась на нього і усміхнулась такою кволою і воднораз такою повною любови усмішкою, що йому знову здригнулося серце. Він притиснув до себе материн лікоть і поспішив до ганку онкологічного диспансеру.

...Не тільки його дихання, а й сам час, здавалось, спинилися, коли лікар-онколог і медсестра просували в рот його матері зонд і мати болісно захлинулася. Він одвів очі й намагався не чути, як схлипує і стогне його мати...

Нарешті все стихло.

Мати глибоко дихала й витирала носовичком рот. Онколог відступив крок до вікна й уважно дивився на кінчик зонда. Потім зітхнув і мовчки простиagnув до Олександра Івановича нікельований кінець, на якому були мазки крові й гною.

— Перешкода почувається десь на рівні шостого чи сьомого шийного хребця...

До нього дійшли тільки перші слова онколога, а далі він уже не чув його. Тепер усе було нещадно ясно йому.

І коли він вийшов з матір'ю на вулицю, йому пригадались раптом слова з давнього вірша Маяковського:

Ta нема
на світі
чудес.
I нема чого
mrіяти...

І він кілька разів повторив їх сам до себе, аж поки не сів з матір'ю в лікарняну машину швидкої допомоги, що чекала на них у затінку коло центрального арика.

Уже ввечері, коли мати, повернувшись з ним додому, відпочивала, вкрай знесилена, на ліжку, він знайшов у собі сил сказати матері якомога спокійніше, що все ж їй доведеться поїхати до Ташкенту, й може, навіть зробити операцію... Розуміється, зараз він ще не може сказати нічого певного, — треба, щоб її оглянули фахівці-хірурги, та ѹ операція нічого страшного не являє собою... А взагалі її треба, нарешті, серйозно полікуватися, заходитьсь коло себе...

Він так спокійно казав це до матері, так увійшов у важку, незвичайну рою, що непомітно його власний голос почав трохи заспокоювати і його самого. „А може ж, — думав він, сторохко дивлячись на спокійний вираз материного лиця, — може, хвороба зайшла не так і далеко?... Може, близні лімфатичні залози, ці оборонні „доти“ нашого організму, виконали в організмі матері своє завдання — затримали одірвані ракові клітини? І, значить, метастазів у інших органах матері нема?... Та це ж цілком можлива річ! Тоді випадок — операбільний. Вправна рука досвідченого хірурга і мати буде ще жити!.. Тільки краще, не до Ташкенту їхати, а до Томська. До Томської онкологічної лікарні, де академік Александров, як пишуть, робить справжні чудеса!..“

Мати мовчки слухала його з опущеними повіками. Вона й цього разу не спітала сина про свою хворобу. Вона знала, що син однаково не скаже її правди, а упадання коло неї невістки, її штучно-бадьюорий голос, яким та запевняла свекруху, що все буде добре, не треба тільки хвилюватись, ось поїде вона до Ташкенту й незабаром повернеться зовсім дужа, — лише переконували стару, що це вже прийшла і по неї смерть. Десь довго барилася та смертоночка, волочилася по всіх усюдах, а оце вже наспіла й до неї.

Коли вона почула, що син, мов змовившись з невісткою, збадьюорючи, питає її: „То як, мамо? Поїдемо, полікуємось трохи?“ — вона одвела очі до дальнього вікна, щоб не бачити на синовому обличчі — хай хоч і лагідної, та все ж таки —брехні.

І погляд її був, як встиг помітити Олександр Іванович — уже віддалений, не тутешній...

Коли ж син нахилився до неї і тривожно спитав:

— Згодишся, мамо, на операцію?

Вона подивилася на сина й ледве чутно промовила:

— Де вже мені ті операції, Сашку!.. Та й навіщо?..

XXI

Підвода з двома конячками тропстанції, що їх послала з візником-боні-фікаторм Пісочкіна, прибула рівно о сьомій і тепер, мотаючи головами, коні їли в лікарняному дворі свіже, нещодавно накошене сіно.

Мати була задоволена, почувши про коней. Й приємно було рушити останній раз у дальню путь не смердючою машиною, від якої їй боліла по-тім голова й ломило в попереку, — а кіньми. Отак, як колись, було, їздила вона інколи з Переяслава до покійної сестри в Дем'янці. І конячки стояли у дворі такі смирні, точнісінько, як ті селянські шкапи на Полтавщині, і сіна на возі багато, як то, бувало, швагер її намостила, і сіно таке ж запашне...

— Хай би вже краще, Сашку, кіньми, — попросила вона сина. — І не трястиме, і не мулько на сіні, то якосъ доїдемо.

І Олександр Іванович увілив її бажання, хоча спершу мав намір везти машину. Йому хотілося якомога більше скоротити цей занадто вже тяж-

кий і незносний своєю тягучістю час виряджання матері в страшну путь. Він потерпав, чекаючи на останню хвилину, коли маті буде виходити назавжди з дому. І коли він мимо своєї волі уявляв собі цю драматичну мить, йому замість слова „виходити“, ставало інше, відповідніше до ситуації, — „винесуть“. Немов маті — не вийде з дому, а то вже — винесуть геть її тіло.

Цю останню ніч він майже не спав. Коли остаточно вирішив іхати до Томська, він трохи був заспокоївся, підрахувавши з пам'яті, що різниця путі між Ташкентом і Томськом — через Турксіб — з пересадкою в Новосибірську, становитиме не більше як три дні, і навіть задрімав. Та незабаром прокинувся від нової думки: „А може б, до Києва краще? У Києві є прекрасні хірурги й усі клінічні умови!“ А головне, якщо маті помре, то він, принаймні, поховає її в Переяславі, як того, хоч і не каже, та — він добре знає — хоче його маті. Якщо вже судитиметься так, то він одвезе її тіло до милого її серцеві Переяслава і поховає її на цвинтарі поруч батька.

Та він одразу ж заперечив свій новий план.

Справді-бо, така довга подорож може тільки погубити матір. Адже, якщо пухлина не дала ще метастазів у інші органи, тоді все йдеться про час. Щонайшвидше на операційний стіл! А він згаяв би цей дорогий час на дальнюю подорож до Києва. Ні, тільки — Томськ!

І йому вже не терпілося мерцій довезти матір до Томської онкологічної лікарні й особисто поговорити з академіком Александровим.

Коли вже розвиднілось, йому спало на думку використати в Ташкенті авіолінію, щоб швидше приставити матір до місця, але коли він сказав про це матері, вона аж усміхнулася гірко:

— Де вже мені, сину, летіти, коли... — і безнадійно ворухнула доленою, не закінчивши. Та він зрозумів, що маті хотіла сказати далі: „Де вже там летіти, коли мені в сирій землі гнити!..“

Його нерви при останніх словах до краю напружились, і він мерцій вийшов на вулицю подивитись, чи не йде десь нарешті сподівана машина швидкої допомоги. Але машини все ще не було.

Візник-боніфікатор почав забирати від коней сіно й дбайливо вкладати його на віз.

Надходила остання хвилина, і Олександр Іванович, боячись, що його нерви не витримають, коли маті ступить перший крок в останню путь, вийшов надвір. Щоб не лишатись з своїми думками, він навмисне, хоч і зізнав, що часу ще досить, спітав візника, чи встигнуть вони проїхати ці вісім-надцять кілометрів до приуття поїзда, й заходився старанно брати руками сіно на возі, де сяде маті.

Збоку, недалеко коней, сиділа на задніх лапах Жучка й уважно стежила за Олександром Івановичем. Щось скаламутило Жучці звичайний плин часу, розмірений на ранкові й вечірні прийоми в амбулаторії — чи то ті люди, які щодня тепер приходили одночасно з хворими у лікарняний двір, пилили, рубали й стругали дерево та виводили з цегли нову стіну, чи, може, це було оте невідоме й невидиме, що змушувало її вити ночами? Жучка ходила останні дні, як стеряна — не чути було, щоб вона гавкала на когось, лише сумно дивилася на людей, низько опустивши хвоста. А сьогодні її не бентежила навіть присутність у дворі в таку ранню пору чужих коней і чужого чоловіка-візника коло них. Немовби вона знала наперед, що так і має сьогодні бути; що й коні, і чужа людина, і той рейвах, який вони занесли в лікарняний двір, — оте все було для старої. Тільки чого ж сама стара десь забарилася так довго?.. І Жучка, нашорошуючи то одне, то друге вухо, питливо поглядала на одчинені до квартири двері, з яких вибігла до воза Ніна Олександрівна з подушками й коцом, потім повернулась і винесла кошків з найдками, і нарешті, перехиляючись на один бік, тягла чемодан

з блискучими нікельованими ріжками. Жучка понюхала здалека повітря й без уваги пропустила і подушки, й найдки, лише на блискучих ріжках чемодана, що невідомо для чого тут були, вона серйозно спинила погляд свого сумного ока.

Аж ось, спираючись на ціпок, підтримувана за лікоть невісткою, вийшла й стара. Звільна переставляючи слабкі, малослухняні ноги, вона тихо наближалась до воза. Жучка одразу ж звелась і, виляючи хвостом та витягаючи вперед голову, радісно пішла її назустріч.

— І ти вже, Жучко, тут? — кволо здивувалась стара, знаючи, що в цю пору Жучка звичайно досипала безсонні години своєї нічної варти.

На відповідь Жучка жаво замахала хвостом; ну, де ж пак її спати в такий день! Само собою розуміється, що вона мусить бути тут!..

Ніна Олександрівна вмощувала свекруху на возі й підсовувала їй під ноги непотрібні віхті сіна, а стара замислено й журно дивилась на притихлу суку.

— Не женіть її... Хай би коло вас жила... — сказала, не зводячи з Жучки очей, мати, чи то до сина, чи до невістки, чи до їх обох. — Вона ж бо така...

Олександр Іванович одвернувся до коней. Чи минула вже ця остання хвилина, чи все ще триває? Ох, скоріш би минала!..

І раптом з дверей квартири босоніж, у купецькій спідній сорочці ви скочив рожевий зі сну Вася й, жмурячи від світла очі, побіг до воза.

— Бабо! Бабусю, а — мене? Нашо ж ти не береш Vasі? Я хочу — на косях!.. — і малий ображено захлипав, простягаючи до баби рученята...

^ „Ні, не кінчилася ще ця жахлива хвилина! Саме тільки починається...“ — подумав з болем Олександр Іванович і міцно зціпив зуби.

— Не можна, не можна зараз! Бабуся іде далеко, а якщо ти будеш слухатись, вона скоро повернеться й привезе тобі рушницю, — заспокоювала Васю Ніна Олександрівна й підняла на руках до воза: — Попрощається з бабусею!

Спантелічений Вася зопалу чмокнув бабу в носа й обійняв за шию:

— Не ідь, бабусю! Не треба рушниці! Не ідь...

Стара тихо гладила його по голівці й шепотіла:

— Не плач, Васильку! Не плач, голуб'ятко!..

Олександр Іванович, не обертаючись, торкнув візника за плече. Візник мовчки оглянувся й злегка сілонув віжки.

— Рости, дитятко, рости великий та щасливий! Господь милосердний...

Олександр Іванович ще раз штовхнув у плече візника. Він хотів сказати: „Поганяйте!“, а вимовив з притиском:

— Кінчайте!

Візник, не оглядаючись, змахнув батіжком, десь уже на ходу поцілувала Ніна Олександрівна свекруху в щоку, скрикнув ще раз Вася, і конячки витягли воза через браму на вулицю.

Здається, кінчилася, нарешті, ця безкінечна хвилина! Вона зосталася там, за брамою у дворі, і Олександр Іванович мимоволі обернувся назад. Востаннє він побачив дружину, що тримала за руку сина й надто вже низько, мало не „в пояс“, вклонялася їм навздогін... Чи то вона думала так і її думка на віддаленні передалась йому, чи то він сам подумав чогось, чи хтось крізь гуркіт коліс і копит проказав це здалека:

— Не тобі, а біді твоїй великій гклоняєся. Перед нею тільки — схилляю горду голову...

І він закам'янів. Тепер — по всьому! Все домашнє, все дотеперішнє лішилось позаду, тільки ще Жучка біжить коло воза й турботливо позирає на стару.

Кінчилося!..

Коли конячки задріботіли по вулиці й віз м'яко покотився по автотрасі, стара полегшено зітхнула. Ось і для неї тепер скінчилася все. Жаль їй було онука, жаль їй стало й невістки навіть, дарма, що натерпілася вона від неї стільки, та не зичила стара її лиха. Ні, ні! Хай обмине її лиха година, хай живе вона в злагоді та любові з її Сашком, і хай не затмаряться їм їхні літа без неї. Бо таки, хоч яка не є там, а все ж — мати його дитини і жінка йому. Хай!.. І стара приязно всміхнулася наостанку й невістці. Живіть з миром, будьте щасливі всі! Прощайте!.. І вона прощалася і з невеселим домом свого сина, і з тим двором, де вона розмовляла з Жучкою, і з вулицею, якою ходила на базар у супроводі Жучки. Тільки про сина її важко було думати: як то йому буде без неї?.. Та що ж діяти, коли так сталося!.. Стара чула, що життя вже витікає з неї, і душа її ледве держиться в безсилому, обважнілому тілі. Доки могла вона, стара мати, робила на свого Сашка, а це вже одробилася!.. Якби смерть одвернулась тепер від неї, — вона була б уже синові не в пригоді, а на перешкоді. Борони її, Боже, від такої біди! Та смерть уже сиділа поруч неї на возі і їхала з нею в останню путь. Смерть уже звільнюла стару від її земних обов'язків, і старій від того було легко на душі. Вона не думала ні про свою хворобу, ні про операцію, їй і не вірилося навіть, що вона поїде ще до якогось сибірського Томська. По що?.. Ні, вона іде з сином на ту далеку, святу землю, де вона народилася, де сплять вічним сном її батьки й прадіди, де годиться і її схилити свою голову...

З тої ночі, як почула вона, що Жучка виє у дворі, вона вже знала, що не топтати їй довго рясту на цій землі. То смерть, що шукала її в Переяславі, дочвалала таки й сюди і це вже підійшла до двору... Та не дано людині живими очима бачити її, тільки собака, тільки Жучка чула її підступні кроки крадькома і тому вила ночами...

Ну, що ж — прийшла смерть, то вже не одвернути її, не вблагати її, не відступитись від неї!.. Не сполошило це старої і не злякало. Все на світі родиться, щоб процвісти, зів'януть й умерти. І людина, і тварина, і рослина — всі помрутъ, а на їх місце народяться інші, щоб і собі колись померти теж. Чи ж диво!.. Не те турбувало стару. Інше. Де ж то, в яку землю покладуть її, як вона навіки замкне свої очі?.. Хоч і вкорінівся тут її єдиний син, якого над усе любила вона в житті, хоч і влаштувався він ніби добре на цій азійській землі, і шанували його тут, хоч і люди тутешні, як пізнала вона їх, були привітні, а деякі то й дуже хороші, та все ж не хотілося лягати старій у цю суху, глинясту землю на вічний сон!..

Вони проїхали повз стару мечеть з струнким високим мінаретом, на якому ще й досі зберігся, як зрізаний ніготь, тонкий металевий пів-місяць-молодик. І старій пригадалось, яким дивним видалося їй усе навколо, коли два роки тому вона, приїхавши сюди, вперше побачила цю магометанську церкву, а недалеко від неї — діда в чалмі. Чисто тобі в Туреччині опинилася!.. І зненацька здалося тоді їй, що це не на Узбеччину принесло її до свого сина віку доживати, а то в Полтаві чи навіть у Києві сидить вона в театрі з своїм покійним чоловіком і дивиться виставу „Запорожець за Дунаєм“.

Стара лагідно дивилася на обтяженого вагою ослика, що, зігнувши задню ногу, стояв у затінку й дожидав свого господаря; на довгі зелені ряди бавовнику, що їх, мов коштовні доріжки, розкладав хтось збоку перед її очима; на обстрижені шовковиці, що, як овечки, збились купою коло другого кишлаку, і всім казала: „Прощайте! Прощайте!“ Поруч воза бігла, висолопивши язика, Жучка. Страшні небезпеки чигали на неї і по кишлаках, де вони проїздили, — від чужої собачні та хлопчиськ, і на шляху, де раз у раз шугали повз неї машини, забиваючи їй дух гидким смородом бензини.

Але Жучка на те не зважала. Вся її увага була зосереджена на возі, де сиділа стара, і вона дбала тільки, щоб не відстati від задніх коліс. Коли стара повертала голову вбік до бавовняних плантацій і вуличних стін узбецьких кибиток, Жучка підіймала хвоста, щоб змахнути ним раз і тим сказати старій: „Я тут!“

Коли стара, мов учувши той голос змордованої любов'ю і відданістю собачої душі, глянула, нарешті, на Жучку, серце їй болісно защеміло, аж на мить вона закрила очі.

„Що з тобою, Жучко, буде без мене?..“

Жучка бадьоро замахала хвостом і лизнула язиком повітря: „Нічого! Нічого! Тільки видужуй! Живи!..“

І стара вперше за сьогоднішній день з тugoю пожаліла, що вже вийшла сила з її рук і вже не годувати її Жучку курячими потрухами...

Аж ось вони приїхали до маленької кам'яної станційки під високими гополями. Поїзда ще не було, але в невеликому темному залі з кам'яною долівкою вже виладнались до крихітного віконечка дві довгі черги — одна з самих узбецьких жінок, друга — самих чоловіків. Це занепокоїло Олександра Івановича і враз збудило його від заціпеніння. Можна було не дістати квитків, не кажучи вже про плацкарту для матері на нижній полиці. Він безнадійно глянув на довгий ряд чоловіків, що натискали одне на одного, і не зважився вичікувати своєї черги. Він пригадав, що колись випадково комісував у районній лікарні начальника станції, і тому зараз без вагань пішов до нього. За десять хвилин старий касир в окулярах, безцеремонно відслоняючи рукою крізь маленьке віконечко людські обличчя, що облягли в нетерплячі касу, голосно гукав його:

— Докторе! Докторе Постоловський! Два квитки ѹ плацкарти до Ташкенту. Прошу!

Вихопившись із розіпрілого людського тиску коло каси, Олександр Іванович полегшено зітхнув. Квитки з плацкартами були вже в кишені. Та за хвилину, коли речі за допомогою візника-боніфікатора винесено на перон і мати стомлено присіла на чемодані, новий неспокій зайшов йому в душу. Ні, ще не кінчилась ця жахлива хвилина розлуки, останнього прощання його матері зо всім тим, що лишалось далі жити! Перед матір'ю стояла на пероні Жучка й вірним до смерті єдиним своїм оком дивилася в очі матері... Мати скорботно схилилась над нею і тихо пестила її кудлату шию. Певно, ѹ Жучка не могла довго витримати того зажуреного, спустошеного погляду матері, бо раз у раз мотала головою, витягала ѹ знов ховала довгого язика й здригалася всім тулюбом.

Раптом страшний рев, від якого позакладало Жучці вуха, хмара гарячої пари й грім заліза, що їх не знати звідки нанесло враз, — урвали її муку прощання. Жучка присіла на всі чотири лапи, але не зрушила. ЇЇ здалося, що якась могутня, неземна сила змете зараз її і стару, і вона заплющила око, уткнувші морду в ноги старої. Та стара і далі тихо пестила її спину. А коли Жучка, тремтячи, з страхом розплющила повне жаху око, вона здивовано побачила перед собою цілу вулицю залізних кибиток, що стояли чомусь не на землі, а на високих чорних гарбах із залізними колесами. Сила людей виходила східцями з тих кибиток, спішила кудись, а назустріч їм дерлися з кошиками, з чемоданами, з дітьми інші, штовхали одне одного, двічі боляче штовхнули чимось у бік і Жучку... Десять позаду бевкнуло щось один раз, немов удалили молотком у великий порожній казан. Жучка очманіла. Такого їй ще ніколи в житті не доводилось бачити! Навіть у дворі МТС, куди її якось давно загнав був випадково голод, не було нічого подібного. Щоправда, і там бряжчalo залізо, бридко чміхав смердючий трактор, та все стояло там на місці. Тут же всі кудись поспішали. Навіть син ста-

рої і той дядько від коней скопили речі, за ними підвелася з місця й стара, і її рука назавжди одірвалась від Жуччиної спини. Людські ноги й речі враз сховали від Жучки стару, і Жучка ледве натрапляла нюхом на її слід на землі, бо навколо пахло хлібом, шмаровидлом, печеним м'ясом, чужими ногами і ще безліч усіяких запахів лоскотали Жучці ніс і пантєличили собаку. Нарешті вона зовсім згубила слід старої і з од чаю заскавчала. Та людей, на щастя, перед нею поменшало, і нараз Жучка здивовано побачила, що стара теж для чогось лізе східцями в одну з тих чудних залізних кибиток, а за нею, підтримуючи стару під лікті, спинається її син, далі пнеться з речами той дядько від коней... Жучка остаточно розгубилась і нічого не могла збагнути. Вона підбігла й собі до тої кибитки, навіть спробувала була відертвистися по тих крутих східцях до старої, але її боляче відштовхнули ногою, то вона й сама побачила, що їй годі прошмигнути якось до тої залізної кибитки, яка поглинула з іншими людьми і її стару.

Жалібно скавулячи, Жучка бігала вздовж вагона, задираючи до відчинених вікон морду, але там виглядали вже чужі люди. Вона перебігла між колесами на другий бік, знову обігнала весь вагон, але старої ніде не було...

Олександр Іванович подякував боніфіаторові, поклав на полиці речі і заходився стелити матері постіль. Гудок паровоза, рух людей і все те сум'яття, що враз здіймається, коли на станцію прибуває поїзд, владно ввімкнули його в свій вир, і на який час ним опанувало одне тільки бажання — мершій дістаться до вагона й вигідніше влаштувати матір. Зараз він був заклопотаний, щоб матері було м'якше лежати й не прохопило протягом з вікон. Коло протилежного одчиненого вікна стояла дівчинка з блакитним бантиком на голові й безнастаними запитаннями заважала своїй матері розкладати сніданок на столику. Олександр Іванович хотів уже попросити дозволу заснинти вікно, коли дівчинка висунулась у вікно й вражено запитала:

— А чому в собачки одне очко? Мамо, собачка плаче! Чого вона плаче?
Мати Олександра Івановича стрепенулася.

— Це Жучка!.. — пошепки сказала вона й встала. — Вона шукає нас, Сашку... — Мати скопилася рукою за край горішньої полиці й подалась до вікна.

Справді, внизу проти вагона стояла в розпушці Жучка й, задираючи вгору морду, жалібно скавчала.

— Жучко! — набравши в груди повітря, з останніх сил крикнула мати й простягла руку в вікно.

З нестяжної радості Жучка високо підскочила вгору, але далеко було її тепер до любої старечої руки! Та вона була щаслива й з того, що хоч бачила цю руку й чула мілій знайомий голос.

— Дай, Сашку, я щось кину їй, вона ж бо ще й не їла сьогодні...

Олександр Іванович вихопив з кошика навмання булку й варену курячу ногу.

Мати похапцем кидала їй через вікно шматки булки, кинула подалі від вагона й курячу ногу і все примовляла, як колись на вгороді:

— Їж, Жучко! Їж, кудлат�!...

Жучка нюхала на льоту все, що кидалось їй, але ні до чого не доторкнулася. Вигинаючи свій кошлатий тулуб, присідаючи на задні лапи, вона високо підстрибувала, силкуючись доскочити до руки старої, та марно...

Удруге десь ударили в казан, хтось різко свиснув неподалеку, і гаряче страховощє попереду сердито загарчало, зашипіло й чмихнуло. Знову навкруги знялася веремія, і Жучка з несподіванки присіла. А коли трохи очутилась, вона побачила, що колеса залізної гарби котяться, і дивна кибитка з старою пливе повз неї в повітрі й віддаляється. І все швидше, швидше,

швидше, а рука старої меншає, меншає, та все ще махає їй з вікна, все махає...

— Живи, Жучко! Прощай, прощай!...

Довго ще після того, як одійшов швидкий „Наманган — Ташкент через Коканд“, начальник станції і старий касир в окулярах, прогулюючись по перону, бачили недалеко спорожнілої станції чорну суку, що стояла чогось коло рейок і, підібгавши під ноги хвоста та вся моторошно наїжачивши, тихо вила й витягала морду в далечінь. Туди, де поїзд, повертаючи перед залізничним мостом на захід, спочатку видовжився темно-зеленою змією, далі витягнувшись в чорну нитку й, нарешті, зовсім розтанув у блакитній імлі.

Трохи пізніше Жучку побачив ще один чоловік, який примчав до станції в маленькому „газику“ і, поквапно вийшовши на перон, похмуро подивився на спорожнілі колії, на далеку смужку диму від поїзда і, нарешті, спинив невдоволений погляд на скоциорбленому тулубі Жучка, що жалібно скавуліла віддалік перону. Ходжаєв, розуміється, не впізнав у цьому упослідженому, бездомному собаці годованця хворої матері лікаря Постоловського, хоч з раннього ранку він тільки й думав про цю матір і її сина-лікаря, трагедію якого Ходжаєв близько взяв до серця.

Він затримався вчора в Кара-Дар'їнській лікарні, де недостатня профілактична робота й великий процент захворювань на малярію вимагали глибшого обслідування і його особистого втручання. Та, не зважаючи на заклопотаність, Ходжаєв ще вчора, після довгих марних спроб додзвонитись до Хакул-Абада, нарешті зв'язався телефоном з Ахметджановим і зобов'язав того під особисту відповідальність оформлені відпустку лікареві Постоловському, який повезе до Ташкенту свою хвору матір.

Сьогодні ранком Ходжаєв знову зателефонував до Ахметджанова, але, дізнавшись, що там іще нічого не зроблено, спалахнув таким гнівом і так нагримав на отетерілого заврайздороввідділом, що той затремтів перед телефонним апаратом, як перед розлученою живою істотою, скочив з стільця й став занікуватись.

— Вахлай! Ох, який же я вахлай!..

За двадцять хвилин був уже коло райздороввідділу. Там давно вже все прийшло в такий шалений рух, що, тільки-но „газик“ Ходжаєва загальмував перед ганком, як до нього вже біг східцями Ахметджанов, а за ним поспішала з пачкою паперових грошей, відомістю й ручкою-самопискою секретарка Гордієнко.

Ходжаев тільки коротко метнув на Ахметджанова гнівними іскрами темних очей і, кинувши: „Про цей випадок будемо говорити окремо“, — на швидку розписався у відомості, взяв, не рахуючи, пачку грошей і кивнув шофєрові.

Озирнувшись по спустілому перону, з якого вже завертали назад до широких розчинених дверей начальник станції з касиром, Ходжаєв швидко підійшов до них.

— Не скажете часом, чи сів у поїзд лікар з Хакул-Абадського району з хвоюю матір'ю?

— Лікар Постоловський? Якже, якже! Знаю, — відповів охоче начальник станції, до голосу якого одразу прилучився і запобігливий голосок старого касира в окулярах, що враз відчув досвідченим нюхом у незнайомому узбецькому обличчі якогось начальника:

— Два квитки до Ташкенту видав з плацкартами! Вагон номер три.

— Коли прибуває поїзд в Андіжан і скільки стоїть там? — спитав

Ходжаев, який при всій своїй зовнішній суворості не терпів будь-якого солодкового тону підлегlosti й самоприниження.

Не дослухавши до кінця відповіді начальника станції й касира, які один перед одним старалися догодити, хоч і невідомому, та все ж таки начальству, Ходжаев побіг до автомашини, чим вкрай здивував і розчарував начальника станції й касира (начальству не годиться бігати — не солідно!), і кинув на ходу шоферові.

— В Андіжан, на вокзал! Встигнемо. Тільки швидше, будь ласка!

Машина круто завернула від станції, і за хвилину на Андіжанському шляху по ній лишилась тільки довгаста хмаринка куряви, що звільна танула в мареві гарячого дня.

На розпеченному пероні вокзалу в Андіжані Ходжаев устиг-таки вскочити в передостанній вагон, коли ташкентський поїзд уже рушив і провідники в дверях виставили жовті прапорці. Переходячи з вагона у вагон, він, нарешті, знайшов лікаря Постоловського і його хвору матір.

Прихід Ходжаєва був для Олександра Івановича несподіваний і небажаний. Йому хотілося бути самому з матір'ю, і він був вдячний провідниці, коли та влаштувала їх у відділку, де нікого більше не було. Присутність сторонньої людини, навіть такої, як Ходжаев, була зараз тяжка. Але Олександр Іванович одразу догадався, що не випадково і не заради службових чи особистих справ сів похмурий завоблідділом саме в цей поїзд, а — щоб допомогти йому і його матері в такій скруті. І Олександрові Івановичу вперше за сьогоднішній страшний день трохи полегшало на душі.

— Здається, заснула... Ходім, покуримо в тамбурі, — пошепки промовив Ходжаев, злегка нахиляючись до голови матері, що лежала, склепивши повіки. Олександрові Івановичу здалось, ніби Ходжаев хоче сказати йому щось не при матері, і він тихо підвісся за ним.

— Тяжко? — спитав Ходжаев, коли вони стали в порожньому тамбурі, і його чорні брови, насупившись, зійшлися на перенісці. — Розумію, колего, розумію вас. Але кріпіться!..

Він помовчав і дістав з кишені пачку цигарок. Олександр Іванович, який після народження дитини кинув був курити, зараз машинально взяв із простягнутої пачки цигарку й, припаливши від сірника, який Ходжаев підніс йому, став жадібно затягатись тютюновим димом.

Все, що Ходжаев оповідав досі, проходило через свідомість Олександра Івановича, не осідаючи в ній. Тільки слово „ширма“ зачепилось там, а коли Ходжаев повторив його вдруге, Олександр Іванович насторожився і став уважно слухати. При останній фразі він скутився і рвучко повернув голову до Ходжаєва, немов чекав від нього прямого удару в лиці. Йому раптом уявилася та стара ширма матері, яку він виніс сьогодні ранком через непотрібність з своєї кімнати назавжди, і, може, через це зненацька здалось, ніби саме до цієї алгоричної ширми веде свою мову Ходжаев. Але той мовчав і в задумі дивився у вікно, де аж до дальних гір стелилися бавовняні плантації. Олександр Іванович стрепенувся, як від кошмару, попросив вибачити йому і мережі пішов у вагон до матері.

Мати, як і раніш, лежала горілиць із закритими очима. Лице її було спокійне, тільки серпанок смутку й глибокої втоми пойняв такі знайомі Олександрові Івановику і в той же час чимось уже не такі, як перше, риси материного обличчя. Здавалось, аж ось тепер тільки мати, нарешті, спочила по тяжкій безнастанній роботі.

„Бідна!“ — гірко подумав Олександр Іванович, марно силкуючись відтворити в пам'яті з цього зморшкуватого, знекровленого й журного обличчя той лагідний, незатьмарений ніякими нестатками й клопотом образ

матері, який він зновував колись у далекому дитинстві. „Працювала все своє життя, щоб спочити по-справжньому тільки в цьому вагоні... А її поневіряння вже тут, в його недоладній сім'ї, де вона відбувалась за всіх, а жила — за ширмою. В буквальному й переносному розумінні — за ширмою!..“

За ширмою гибло й ниділо життя його хворої матері, і він за два роки ні разу не подивився, що діялось у його власній кімнаті за тою ширмою!..

Коли Ходжаєв повернувся з тамбура, Олександр Іванович сидів, спершись ліктями на коліна й закривши долонями низько склонене обличчя.

Перед ранком він незчувся, як очі йому самі склепилися, і на якийсь час він перестав відчувати і матір, і самого себе... Коли ж раптом стенувся, мов хтось покликав його, у вагоні вже розвідинилось і де-не-де почали прокидатись пасажири. Плакала спросонку за стінкою дитина, хтось пройшов у кінець з рушником і зубною щіткою, пробігла через вагон провідниця, та не це збудило його, а — материн погляд. Голова матері була тепер повернута набік і очі направлені на нього. Це через те, мабуть, і здавалося, що хтось покликав його. Він притьом устав і кинувся до матері.

— Що тобі, мамо? — тремтячим голосом спитав він, чуючи, що зараз саме і надходить те, чого він сподівався всю ніч і чого так не хотілося йому дочекатись.

Посинілі вуста матері заворушилися і двічі трохи розтулилися. Чи то йому причулося, чи справді мати хотіла щось сказати, але не могла вже вимовити — напруженій слух Олександра Івановича вхопив тільки частину слова — якесь „пере“...

— Перевернути? — спитав він і нахилив до материних уст вухо. Та на відповідь почувся лише протяжний звук:

— С-с-с...

— Перестелити? — спитав, повернувшись до лиця матері, і йому привидівся в напівзакритих материних очах вираз досади й туги.

— Переяслав? — майже кричма спитав він, і повіки матері тихо склелись.

„Вона марить тим Переяславом...“ — подумав Олександр Іванович і поквапно, щоб мати встигти ще почути, голосно сказав:

— Я одвезу, мамо.

Але мати вже більше не відгукнулась.

Та перед самим Ташкентом ще раз розплюшила очі. Все, що було в ній ще живого, напружилося, груди й рот конвульсивно здригнулися, і очі широко розкрилися. Чужі й холодні, вони не помічали вже її сина, ні синового начальника, а віддалено вткнулися в якусь цятку коло вентилятора на стелі і там спинились враженим поглядом. Наче мати побачила й зрозуміла там щось таке, чого не могли бачити і розуміти інші живі люди...

Те, що внесли на ношах санітари в залізничний медпункт у Ташкенті, було щось інше, а не мати, і Олександр Іванович одвів від нього червоні від нічниць очі. Він тоскно дивився крізь широке вікно на спорожнілій, сумний тепер поїзд, яким він їхав до Ташкенту з матір'ю, і йому шкода стало, коли поїзд помалу посунув назад у парк...

Хто зна, скільки ще стояв би так і дивився у вікно Олександр Іванович, нічого не бачачи, та ззаду підійшов Ходжаєв і тихо спитав:

— Де ви хочете поховати?

Олександр Іванович здивовано обернувся, не зовсім розуміючи запитання:

— Як де? В Переяславі. — Він знизав плечима і безпорадно розвів руками. — Де ж іще? Тільки в Переяславі...

— Я все зроблю. Не турбуйтесь.

Ходжаєв уважно подивився на змарніле, постаріле за одну ніч на кілька років обличчя і йому було невтімки — чи каже про якийсь Переяслав лікар Постоловський свідомо, чи він стерявся з горя. Проте, коли трохи згодом Ходжаєв навмисно спітав, яка це буде кінцева станція і до якої залишниці вона належить, Олександр Іванович цілком розсудливо відповів:

— Станція звуться так само — Переяслав, Південної залізниці, але до міста треба ще кілометрів двадцять п'ять — автотранспортом.

Тоді Ходжаєв узяв його за лікоть, злегка потиснув і тихо, але твердо пообіцяв:

— Я все зроблю. Не турбуйтесь.

**

І він зробив усе. В другій половині наступного дня приніс до готелю, де вони переноочували, квитка на поїзд і багажну квитанцію на оцинковану труну з тілом матері. Передаючи Олександрові Івановичу заплату та відпушки, Ходжаєв запропонував позичити ще й від себе кілька сот карбованців на всякий випадок. Олександр Іванович байдуже поклав гроши в бічну кишеньку піджака й відмовився від позички. Забувши навіть подякувати Ходжаєву, він опустив застиглий погляд на багажну квитанцію і довго тримав її в руках, не знаючи, що з нею робити.

— Якби ви знали, як я заборгував їй!.. І як сплатити це все, коли...

— Він не зміг доказати: „коли матері вже нема тепер“.

Ходжаєв нахилився до Олександра Івановича і пошепки проказав:

— Ми всі в боргу перед нашими батьками й нашою батьківщиною. Тільки народ може поквитати наші борги. Йому й сплачуємо — він безсмертний!..

Ходжаєв швидко підвісився, бо з репродуктора на пероні голосно повідомляли про відхід поїзда. Він узяв безвільну руку Олександра Івановича, журно подивився на змучене обличчя і нараз обійняв дужими руками за плечі й міцно пригорнув його до своїх грудей.

Віра Ворскло

Найкращий стиль — це гострий біль,
Найкраща форма — ляконічність,
Тривалим робить легіт хвиль
І уміща бездонну вічність.

У ширі слів думкам затісно, —
Зникає далеч глибини,
Тому думок своїх барвистість
У рвучкість mrій снуємо ми.

ВІЙНА

Все виключилося і завмерло.

Весна спинилася. Голубий метелик
Занерухомів у повітрі. Птахи
У небо вклейлисі з заніміли
В сусідстві з літаками.

Чийсь сміх, зірвавши напівдороги,
Умить запліснів нотою сумною,
Що потяглась, як безконечний мотуз.

Дитина, кульку випустивши з ручки,
Здивовано дивилася на чудо:
Повисла ж нерухомо! І дитина
Незрушною лишилася навік.

І корабель, що мить тому здригався,
Долаючи непереможну хвилю, —
Завмер в напрузі на найвищім прузі.

І небо, що кололося над Нью Йорком,
Як потемніле люстро від удару, —
Здригнулося востаннє і завмерло,
Морозом нерухомости пойняте.

Так зникло все.

Так зникнув навіть атом.

ДОРОГИ

Повні щастя, гніву і тривоги,
На межі минулого й майбуття,
Мчали по оцій Землі дороги,
На відсутньому — відсутні!

Ви, що знали і копита коней,
І ступню дитини, і солдата,
Крик Атіли, римські легіони,
Стопи і Спасителя
Й Пилата;

Ви, що слались шовком під ногами,
Під дівочі ніжноквіті стопи... —
В люті мить — звалися батогами
Понад тінню Азії й Европи,
Зашмормом скрутилися, петлею —
І життя розсталося з Землею.

ЛЮДИ

З НАС КОЖЕН СОНЦЕМ БУВ...

L' univers n'est ni juste
ni injuste; il est indifférent.

André Maurois

З нас кожен сонцем був.
З до-олімпійських ігрищ
Несли вогонь думок, неначе смолоскипа,
Безмежні покоління... І донесли
До урвища, що стало поза світом!

З нас кожен світом був.
Свої негоди й годи
Руками поколінь ми виривали з того,
Що дзигою байдужою пливло б,
Коли б не олімпійська естафета...

З нас кожен вічним був.
Та волею капрала
І сніг пойнявсь вогнем, і мармур вибух димом! —
І дзигою пливе сама в собі
Завжди байдужа вічність.

БІЛОТРАВ'Я

Ми ішли з тобою до вокзалу.

І в розмові ми не помічали,
Як навколо наростала тиша;
Тиша, що як неймовірний вибух,
Пройняла і нас, і все довкола.
Лиш з небес покрученого кола —
Осідали тихі білі кола;

Осідали в нас над головою,
Над усім, безжалісно роздертим:
І Земля покрилась білою травою —
Білою травою смерти.

СИНІМ ЗОРОМ...

Синім зором ошклілих очей
Провела цю плянету в минуле.
Вже надламаних в праці плечей
І до неї тепер не притулиш.

Все в космічнім ривку прогуло,
Вивертаючи душу і камінь;
Розлетілось, як точене скло,
Те, що ми воздвигали віками.

Вже не буде тебе і її,
І ні світу цього, ні півсвіту, —

М'ЯЧИК

Якщо ж Господь тебе благословить
Своїм приходом, Земле юродива,
То може спинить погляд Свій на мить
Над всеземним, над щонайвищим дивом —
Над м'ячиком дитячим, що лежить
На пішоходах — мертвє сторожить.

Нахилиться, підім'є й на долоню
Маленьку кулю щастя покладе,
І забіліє біль на Божих скронях,
І поцілує, наче для причастя,
Мільйони ручок в кульці світовій —
Мільйони ручок, що тяглись до щастя!

ВЖЕ Й НЕ ПРО НАС...

Вже й не про нас... Про тих, що зачинались
В останню ніч — солодку ніч зачаття,
Що невидимі простягали ручки
До матерів, до сонця, до конвалій,
По радощі незвідані і муки... —
І дотяглись до нашого прокляття!

Вас, невідомих, любих і жаданих,
Маленьких головастих чоловічків —

Тільки смерти холодні гаї,
Що в безодні пливуть
Із земної орбіти.

ПЛАЧІ

ПЕРШИМИ ЗНИКЛИ...

Першими зникли полотна.
Тільки завзятий Гойя
По-хlopчастому тримався життя!

Потім — лишилися рами,
Тисячі рам у Прадо
Ще мить золотіли на стінах,
Танучих воском стінах;

Додолу котилися сходи,
З брязкотом розпадались
Колони, різьблені
З Божим благословенням;

Останній фонтан у Мадриді
Висох, немов у казці;
Не стало вселюдського Дон-Кіхота —
Не стало людства!

І все покрилося білим —
Білою травою смерти.

Ми на поріг Землі не допустили,
Не дарували пестоців незнаних,
Поклавши — ненароджених! — в могилу,
Якій нема ні краю, ні початку...
Минуле і майбутнє — ніч приспала,
Ніч, що прийшла з-за Кос-Аралу.

КРИК

I ніхто вже не знайде мене —
Із жахом замість очей,
Із болем замість серця.

Навіть люди з Помпеї
Не змогли до кінця померти,
Бо ми їх знайшли, поселили в музеях
І живили бодай цікавістю.

Але я вже помер навіки,
Той, що вирощував квітки пісень,
Що виносив дітям солодкий мед казок,
Що й терплячи — радів світом

(Терпіння — без Батьківщини!)

Вже не можна навіть терпіти,
Бо немає мене
І немає світу —
Тільки біла байдужа трава.

ОБИВАТЕЛЕВІ СВІТУ

(Вірш написаний перед вибухом)

Під вовчих вечорів виття
Переглядай, заки ще змога,
Біля вселюдського порога
Альбомик власного життя;

Те небо, що було без грому,
Дорогу, що не знала стріч,
І дім — завжди, завжди без дому,
І без лиця усі з облич...

Все, пройдене напіvbайдуже,
Напіvзаликано, напів...
Не вмів ти й дня побути мужем,
Але й підлотою не вмів... —

І чи збегнеш — перед порогом
Могили братської, що й ти
Байдуже прокладав дорогу
До всеземної глупоти!

МАТИ

(Вірш написаний до вибуху)

З ваз Єгипту, із грецьких амфор,
Скітських кухлів, етруських дзбанів
Зійдеш ти в тихий зоряний хор,
В синю повінь незайманих днів.

Омиватимеш тіло своє
І шукатимеш друга свого:
І не буде того, що є,
І не буде його.

Але ти аж у пам'ять сторіч,
В пам'ять вічности, вічна, сягнеш:
Без уваги, кохання і стріч —
Білотрав'я оце проминеш,

Бо родила у муках, ясна,
Біль і сум наш спивала до дна
І жила нами так, як Вона —
Усесвітня, Безсмертна Жона.

СПІЛЬНЕ

Жовті, білі і чорні серця,
І червоні серця — без лиця!

Гураганом, що все здува, —
Людську голову — з пліч
Світова
Ніч.

Ані кляс, ані рас, ані нас
Там, де вогник свічі погас!

Не ростила себе для всіх?
Упірнула в свою круговерть? —

Спільний гріх:
Смерть.

АФРОДИТА

Ти виходила з морської піни,
Як веселка дивної краси;
Ти була короною людини,
Нагородою живого світу, —

Раптом — крик і дики голоси,
І у море, полум'ям обняті,
Впала — без хреста розп'ята —
Спалена безумцем Афродита!

Густав Майрінк / ОПАЛЬ

Опаль, що його мала на пальці міс Гант, викликає загальний подив.

— Я успадкувала його по моєму батькові, який довго служив у Бенгалії, і він походить з майна одного брамана, — сказала вона і погладила великий мерехтливий камінь кінчиками своїх пальців. — Такий вогонь можна бачити тільки в індійських дорогоцінностях. Я не знаю, залежить це від шліпу чи від освітлення; але іноді мені здається, ніби цей блиск має в собі щось рухливе, неспокійне, немов живе око.

— Немов живе око, — роздумливо повторив містер Гаргрейв Дженнінгс.

— Ви щось у цьому добачаєте, містере Дженнінгс?

* * *

Говорили про концерти, про балі і театр, — про всяке, але раз-у-раз мова поверталася до індійських опалів.

— Я міг би оповісти вам дещо про ці камені, про ці так звані камені, — сказав нарешті містер Дженнінгс, — але я боюся, що через це міс Гант може назавжди втратити смак до посідання свого перстеня. Якщо ви почекаєте хвилинку, я пошукаю в своїх паперах одного рукопису.

Товариство було дуже зацікавлене.

* * *

— Отже, прошу вас послухати. (Те, що я вам прочитаю, є фрагментом з подорожніх нотаток моого брата, — свого часу ми вирішили, що не будемо публікувати того, що нам довелося разом пережити).

Отже: Біля Магаваліпуру джунглі притискаються вузькою смугою до самого моря. Подібні до каналів водяні дороги, що їх проклав уряд, перетинають країну від Мадрасу майже до Трічинополісу; але середина її не досліджена, дика, непрохідна, — вогнище пропасніці.

Наша експедиція щойно прибула, і темношкірі слуги-тамільці вивантажували з човнів численні шатра, скрині та валізи. Тубільці мали їх приставити до Магаваліпуру, місто серед скель, подавшися туди густими рижковими полями, з яких лише зрідка підіймались, мов острови серед яснозеленого колихливого моря, групи пальмірських пальм.

Полковник Старт, мій брат Гаргрейв і я відразу ж розташувалися в одному з невеликих храмів, вирубаніх, а влаштови вирізблених у суцільні скелі; вони представляли собою справжнє чудо стародавідського будівель-

ного мистецтва. Витвори безприкладного труду побожних індійців, хоч вони століттями прислухалися до гімнів з уст одушевлених послідовників великого Близволителя, служили тепер браманському культові Шіви, — як і сім витесаних у задній стороні скель священих пагод з високими колонними залями.

На рівнині підіймалися млици тумани, плавали над рижковими полями та луками і розчиняли в майже райдужних випарах контури горбатих биків, що тягли додому грубо збиті індійські візки. Суміш світла і таємничого присмокту, що тяжко лягає на чуття і заколисує душу мріями, немов чаївницький аромат ясміну і бузинового цвіту.

Наші сипаї-магратти у своїм дико мальовничім убранині і в червоних та блакитних тюрбанах отаборилися в ущелині перед виходом на скелі, і з відкритих печерних ходів пагод, що стояли поодинці вздовж берега, гриміли і гули удари хвиль, наче бушуючий гімн моря всенищителеві Шіві.

І коли день запав за горбами і нічний вітер повіяв у древніх кам'яних залях, гомін хвиль почав нарости, і, грізний, підіймався до нас щораз ближче.

Слуги внесли в наш храм смолоскипи і подалися в село до своїх земляків. Ми оглянули, присвічуючи собі, всі ніші і кутки. В скелястих стінах тяглося багато темних ходів, а входи до них покривали свою тінню, мов охоронці порогів, фантастичні статуї богів у танцюючій позі, простягти долоні з таємничими розставленими пальцями.

Як мало хто знає, що всі ці дивні подоби, їх порядок і взаємне розташування, кількість та височина колон і містерії, пов'язані з культом лінгама, натякають на такі глибини, про які ми, люди Заходу, майже не маємо уявлення.

Гаргрейв показав нам на одному цоколі орнамент, посох з двадцять чотирма вузлами, з якого звисали по обох боках шнури, що внизу розщеплялися: символ, що зображав спинний мозок людини, а поруч — було подане в малюнках пояснення екстазі та понадчуттєвих станів, що до них стає причетним йог на шляху до чудодійних сил, коли він концентрує мислій почуття на відповідних відтинках спинного мозку.

— Це Пінгала, велика сонячна ріка, — пояснив нам ламаною мовою Axil Raо, наш драгоман.

Раптом полковник Старт схопив мене за руку:

— Тихо! Ви чуете?

Ми напружено вслухалися в напрямі ходу, що його закривала колосальна статуя богині Калі Бгайраб і який тягнувся кудись у темряву.

Мертвa тиша. Тільки потріскували смолоскипи.

Чигаюча тиша, що їжить на голові волосся, тиша, коли душа тримтить і почуває, що, немов вибух, у життя блискавично прорветься щось таємно жахливе, а потім з мороку невідомого — з усіх закутків і ніш — неминуче вимчать бурунами смертоносні речі.

В такі секунди в ритмічного калатання серця вихоплюється стогін страху, вихоплюється словоподібно, немов гортанне, моторошне белькотання глухонімого: утт-гер, утт-гер... утт-гер...

Ми прислухалися даремно: жадного звука!

— Це був ніби крик десь глибоко під землею, — прошептав полковник.

Мені здалося, ніби кам'яна подоба Калі Бгайраб, демона холери, заворушилася: при хиткому світлі смолоскипів шестero рук потвори заколихалися, а помальовані чорно і біло очі її спалахнули, як погляд божевільного.

— Ідімо звідси, до входу в храм, — запропонував Гаргрейв, — це місце огидне.

Скельне місто лежало в зеленому свіtlі, немов закам'яніла формула заклинання.

Місячне свіtlо лягло на море широкою смugoю, і було воно немов велетенський, біло палаючий меч, що його вістря губилося в далечі.

Ми лягли, щоб відпочити, на платформі — надворі було зовсім тихо, пісок у нішах був м'який.

Але справжній сон не приходив.

Місяць підивився вище, і тіні пагод та кам'яних слонів на білому скельному ґрунті зменшилися, набравши обрисів фантастичних жаб.

— Перед здобичницькими походами монголів на всіх цих статуях богів було повно дорогоцінностей: нашійні ланцюжки — з шмарагдів, очі — з оніксу та опалю, — несподівано мовив до мене полковник Старт: півголосом, бо він не знав, сплю я чи ні. Я не озвався.

Жадного звука — тільки глибоко вдихав повітря Ахіл Рао.

І враз усі ми з жахом підхопилися. З храму прорвався до нас страшний крик — короткий, трикратний рев чи то сміх з луною немов від розбиваного скла чи металю.

Мій брат вирвав з стіни палаюче поліно, і ми помчали в темряву тісного ходу.

Нас було четверо, страху ми не мали.

Незабаром Горгрейв кинув смолоскип, бо хід, спускаючися нижче і нижче, кінчався штучною ущелиною без склепіння. Ця ущелина, осяяна яскравим місячним свіtlом, привела нас у печеру.

Ми побачили свіtlо від вогню, що горів за колонами, і під прикриттям тіні підкraлися ближче.

Вогонь палає на низькому жертовному камені, і в свіtlяному його колі рухався, похитуючись, факір, обвішаний яскраво барвистим ганчір'ям і ланцюгами з кісток — принадлежністю бенталійських почитувачів Дгурги.

Він був зайнятий процесом заклинання і, за звичаєм танцюючих дервішів, з ридаючим квілінням повертає голову з шаленою швидкістю вправо і вліво, а далі закидав її назад, і його білі зуби побліскували при свіtlі.

Коло його ніг лежали два людські тіла з відрізаними головами, і по одежі на трулах ми дуже скоро віplізнали двох наших сипаїв. Це був їхній смертельний крик, що пробився вгору, в храм і так налякав нас.

Полковник Старт і драгоман кинулися на факіра, але він в ту саму мить відкинув іх до стін.

Сила, яка жила в цьому виснаженому аскеті, здавалася незрозумілою. Перше, ніж ми встигли підскочити, утікач уже досягнув входу до печери.

За жертовним каменем ми знайшли віdrізані голови обох маграттів“.

* * *

Містер Гаргрейв Дженнінгс згорнув манускрипт:

— Тут бракує сторінки, я сам розповім вам історію до кінця:

Вираз на мертвих обличчях не дається описати. Ще й сьогодні в мене перехоплюється дух коли я згадую той страх, який нас тоді опав. Те, що виражали риси вбитих, не було б цілком правильно назвати жахом — це була скривлена божевільна усмішка. Губи і ніздri підтягнені вгору, рот широко розкритий, а очі, ті очі — жахливо; уявіть собі, в тих виопуклених очах не знати було ні райдужної оболонки, ні зіниць; вони світились і яскріли — так, як камінь на перстені пані Гант.

І коли ми потім їх дослідили, показалося, що вони стали справжніми опалями.

Також пізніча хемічна аналіза не дала чогось іншого. Для мене ли-

шиться назавжди зогодкою, в який спосіб очні яблука могли стати опалями. Один високий брагман, якого я раз спитав про це, твердив, що таке стається через магічну словесну формулу, так званий тантрікс, — і що процес відбувається блискавично, і саме в напрямі від мозку; але хто міг би в це повірити! Він ще додав, що всі індійські опалі мають те саме походження і що вони накликають нещастя на кожного, хто їх носить, бо вони мають лишатися тільки і виключно жертовними дарами для богині Дурги, нищительки всього органічного життя.

Слухачі були під сильним враженням від оповідженого і не говорили ні слова.

Міс Гант тралася своїм перстнем — — —

— Ви вірите, що опалі справді приносять через це нещастя, містер Дженнінгс? — озвалася вона нарешті. — Якщо ви так думаете, прошу, знищте камінь! — — —

Містер Дженнінгс взяв гострокінчастий шматок заліза, що лежав на столі як преспап'є, і почав бити ним по опалю, поки він не розлався на мушлисто мерехтливі скалки.

Переклав М. Орест

Густав Майрінк (1868—1932), австрійський письменник, основник новоромантичного напряму в часі розквіту натурализму в австрійській літературі. Писав фантастично-мрійницькі романи, як „Дер Голем“ (1915), „Дас Гріне Гезіхт“ („Зелене обличчя“, 1916), „Вальпургіснахт“ („Вальпургієва ніч“, 1917), „Дер Енгель фон вестліхен Фенстер“ (1927) та ін., в яких показав можливості перетворювання мрійних візій в гарні реалістичні образки. Писав теж гумористично-сатиричні фейлетони.

З МОЛОДОЇ ПОЕЗІЇ ПІДСОВІТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Микола Вінграновський

Микола Вінграновський належить до так званих „шістдесятників“ — молодих українських поетів і письменників, що в літературі виступили в останніх кількох роках. Їх творчість, друкована здебільша в періодичній пресі — тільки деято з них виступив уже з першою збіркою — викликала в пресі оживлену дискусію, в якій голос забирають старші й молодші письменники, літературознавці й критики, а то й звичайні читачі. Одні молодих поетів хвалять, а другі гудять, але одні й другі ошелешені відвагою молодих поетів і дуже часто не знають, як цю нову поезію сприймати, бо молоді поети (і прозаїки) заговорили справді новим свіжим словом, якого в совєтській літературі досі не було.

Вінграновський народився в 1936 р. в с. Первомайську на Миколаївщині. Вчився в Київському театральному інституті на режисера. Там познайомився з О. Довженком і пізніше перейшов до його до Все-союзного державного інституту. Довженко дав йому головну ролью в своєму фільмі „Зачарована Десна“, яку Вінграновський мав відіграти

дуже талановито. Сьогодні Вінграновський працює як фільмовий режисер і обіцяє створити добре фільми. В його особі зійшлися чотири таланти: поета, режисера, актора і сценариста.

Нижче подаємо декілька його поезій, друкованих у советській пресі.

ПРЕЛЮД КОХАННЯ

Ви чуєте? Ви чуєте, він спить!
Я жду вас товариство як епоху!
Не дай вам Бог його в мені збудитъ...
Не квалтеся, беріть мене потроху.

Спочатку губи, руки і чоло.
А потім очі, ноги і легені.
Здається, зайвого у мене не було.
Оце і все, що в мене... будьте певні!

Несіть мене! Пора прийшла якраз!
На досвітку її літак прикрилить...
Скажіть їй, що мене не буде довгий час,
І що мене надійні руки вкрили.

Скажіть їй так: вночі знайшли мене.
Лежав на серці всі останні ночі.
Іще одне! малесеньке одне:
Сховайте для поетів мої очі.

А руки мої дайте літакам...
Легені — небу... а чоло — розбити...
Віддайте губи коням і волам,
А ноги квітам. Щоб ходили квіти.

Оце і все... Услід мені візьміть
Багряну орхідею у відерці...
Ви чуєте? Ви чуєте, він спить!
Він спить мій звір! Прекрасний звір у серці...

**

Ми підійшли до скирти, і впізнала
Мене відразу скирта молода,
І вже на груди кинулася скирта,
Солом'яними стиглими руками
Мене всього зневацька обпекла,
Та зупинилася скирта: біля мене
Стояла жінка, світла і чужа,
З великими, як зневависть, очима,
В яких любов гойдалася моя...
За руки взявши, пружно і святково,
Ми вилізли на скирту золоту
і головою впершися у небо,
Мені сказала жінка на вітри.
Щоб скочив я із скирти золотої
На обережну листопадну ніч.
І я на край вже зсунувся поволі,

Як раптом скирта почала рости,
Здіймаючи мене понад степами,
Над селами, гаями уночі,
Вже хмари омивають мої плечі,
Вже з головою в небі я стою,
Уже по груди в небі, вже по пояс,
Вже Україну видно мені всю,
І світ і Всесвіт, повний таємниці,
І все благословенне у житті
З відкритими обіймами чекає,
Щоб скочив я до нього унизу!..
І скочив я... І жінка засміялась
Прозорою образою мені,
Що я для неї так-таки й не скочив,
Із скирти золотої на стерню...

ТРИПТИХ

I

Тут все говорить із прадавніх пір...
Тут вічність диха тихо серед гір...

Це не легенда лине давниною,
І не мара злітає із пітьми...
Човни століть пливуть переді мною,
Вантажені народами-дітьми.

І ти, Гуцульщино, смереко сиволиста,
Своїм човном пливеш в мої світи...
Тебе прошу я, земле моя чиста,
Крізь мое серце тихо пропливти...

II

Гуцульщино! Твій вік, як чорний сонях,
Відцвів печаллю в днях твоїх німих...
І гори-мозолі не сплять у твоїх долонях,
В них кров твоя і піт людський у них.

Земля страждань, прокляття і пітьми!
Кричали злидні за душою в тебе.
Ні! Не смереками — зеленими кістями
Підводилася в своє жебрацьке небо...

О земле згорблена, в тривозі скамянілій,
В твоїх очах журба цвіла колись.
Під вікнами Америк і Бразилій
Сліпий народ твій щастя не домігсь!..

III

Я стою на землі сьогодення Гуцульщини,
І вона повертає своє обличчя до мене...
Повиті хмарами і літаками, стоять вечори...

Пролітають плоти Черемошем, як роки...
Я думаю про долю дорогої мені землі...

Живицею пахне і пахне медом...
В долині село, наче хліб на столі...
І гори, вантажені часом і небом,
Між хмарами йдуть по гуцульській землі...

І юний гуцул підіймається вгору
У гомоні звершень своїх і надій...
І може, десь юна гуцулка в цю пору
Дитям зацвіта на землі молодій.

* * *

Я повен мрій про велелюдну згоду,
Бо дням моїм не буде вороття.
Бо хочу я, щоб на чолі народу
Світився знак і від моого життя.

Бо там, де я пройшов, — удруге не пройду.
В слідах моїх земля дуби піdnіме й трави.
І виплеснуть вони знов силу молоду
Під крила вечорів і під світань заграви.

Спинись, мій крок! — переді мною зрілість.
Пройди по ній на всю свою всесилість,
Щоб світлом била вона з поглядів моїх,

І камінь оживав, мої зачувши крохи,
І бджоли пили мед з тичинок срібнооких,
І світ поновлений сліди мої беріг.

* * *

Сиві могили в зеленому полі,
Котяться роси по сивих могилах,
Хлюпає вітер пшеницю в подолі,,
Місяць рогатий ходить по схилах.

Скачутъ на конях клени в село...
Де вас набралося, сиві могили?
Ви Україну мою хоронили,
Щоб вам ніколи добра не було!

Будьте ви прокляті, сиві могили!
Скільки ви крові поглинули й сили!
Чорні колиски моєї землі!

Смерть колисає вас в вічній імлі.
Та доки ще мати дитину колише,
Серце народу — не кладовище.

Леонід Полтава / ТЕОДОСІЙ ОСЬМАЧКА (1895-1962)

...Іде конвой, і стогне камінь,
Спиня трамвай голосні.
Ідуть оточені селяни
Густими жалами заліз.
Торби із хлібом за плечима,
Обличчя чорні од ріллі,
А ворони ведуть над ними
Круг сонця кола вогняні...

Цей вірш був написаний Теодосієм Осьмачкою в Українській ССР у 1929 році, тобто тоді, коли антинародна влада почала наступ на українське село — наріжний камінь нашої нації. Сам селянський син, Т. Осьмачка особливо гостро відчував трагедію, що вороном закружляла над Україною.

Молодий поет, „одна з найбільш надійних сил“ — за характеристикою академіка С. Єфремова, автор гримучої „Кручі“, „Скитських вогнів“ та сповненого ненависті до ворога „Клекоту“ (1929 р.), Теодосій Осьмачка дуже швидко став жертвою окупантської влади. Поет виступив як моральний суддя і як проповідник вищої Правди, і його, як то бувало і з першими провісниками християнства, — оголосили божевільним. Це найлегший і найпідліший засіб позбутися людини, яка не може затуляти очей, яка сказала ще раз, вже на еміграції:

Нехай у лапах вашої гордині
В безодню тріпає земля,
На бій із вами виступить однині
Душа знеможена моя!..

Чорного в українській новій літературі 1934 року, коли були розстріляні Г. Косинка і Дмитро Фальківський, коли московський погром перейшов з селянства на нашу інтелігенцію, — Теодосій Осьмачка вже знову знає, що таке „камера божевілля“. Про той час згадував у брошури „українські культурні діячі УРСР 1920-40“ Віктор Петров:

„Тодесь Осьмачка не був ані розстріляний, ані засланий. Його захопили до будинку божевільних. Експертиза проходила за експертизою. Лікарня за лікарнею. Іспитовий термін за іспитовим. В перервах, коли його випускали, він голодував. Він блукав по вулицях міста. Дні просиджував у бібліотеці. Ночами влаштовувався спати на сходинках східців, підклавши під голову цеглину, або на купах вугілля... О. він добре пізнав, які важкі сходинки чужих ганків...“

(До речі, те ж саме виробляли тоді і з Володимиром Сосюрою).

У в'язниці Т. Осьмачка вдавав божевілля. Але ті муки й терпіння, поєднані з муками людини, яка бачить навколо нещастия рідного народу й не може йому запобігти, — лишили глибокі борозни на душі поета. І вже далеко від УССР, аж за океаном — і тут часом здавалося йому, що переслідувачі близько, що вони знову вдаються до якогось підступу...

Лише могутній від природи організм зміг переборювати всі психічні вади, наслідки „старшобратьської опіки“...

Як у давнину Григорій Савич Сковорода, так і Теодосій Осьмачка із своїм незмінним „чамайданом“ та скручену ковдрою, з рукописами за пазухою, — невпинно і невтомно мандрував світом. Як і першого, його теж „світ ловив, але не спіймав“ — бо це була людина принципу й великої честі та моральної чистоти. Часом у ньому дійсно клекотіло щось Шевченківське.

І ота Сквородинська філософія серця, його „солодка праця, коли вона природня“, поєднані з силою Шевченкового гніву, — вони щоразу пробивалися в творчості Т. Осьмачки, в кращих її проявах. Перлини треба вишукувати — їх багато є в творчості автора „Ротонди душогубців“, „Старшого боярина“, віршованого роману „Поет“, збірки „Китиці часу“...

Ще лишив нам у спадщину Теодосій Осьмачка вражаючі точністю й силою поетичного вислову переклади драм Шекспіра, які нещодавно вийшли у виданні „На горі“. Селянський син не даремно провадив дні в бібліотеках голодних міст України, а потім, сам голодний, у бібліотеках закордоном: перекладами Шекспіра й Байрона, якого особливо любив, Теодосій Осьмачка забагатив українську перекладну літературу.

Сивіюче чорне волосся... Зовнішні прояви хвороби... А він все життя зберіг щось принадне, юнацьке в своїй чистій душі. Ось рядки із „Старшого боярина“, що звучать як самохарактеристика:

„Всяку юнацьку душу, коли охоплює настрій, то вже до найменшої і найдальшої цяточки її ества... І коли він минає, то вона стає такою як і була: свіжою до сприймання життєвих змін“.

Як шкода, що ця вічно юнацька, чутлива душа не з нами! І коли вже ми доростем до зрозуміння, що добре опікуватися мертвими, якщо вмімо опікуватися й живими...

Не даремно один з літературознавців Нью Йорку, довідавшись про несподівану смерть Теодосія Степановича Осьмачки, сказав: — Боже, це ж померла ціла епоха!..

Ми певні, що його устами висловилася вся Україна. Та Україна, за яку знеможена душа Поета постійно була в бою з ворогом, про яку він сам писав:

В руці Господній —
Україна синенебая!

Георг Тракль 1887—1914

Переклади М. Ореста

ЛІТО

Ввечорі мовкне скарга
Зозулі в лісі.
Схиляються нижче жита,
Червоні маки.
Супиться чорна гроза
Понад горбом.
Коника пісня стара
Конає в полі.

Не сколихнеться листя
Каштана.
На кручених сходах
Сукня твоя шелестить.
Тихо світиться свічка
В темній кімнаті;
Срібна рука
Гасить її.
Ніч без вітру і зір.

**

Вся в плодах бузина; спокійно жило дитинство
В синій печері. Над зниклою стежкою,
Де нині шумить поруділа, дика трава,
Задумались тихі віти; шелести листя

Ті самі, і синя вода лунає між скелями.
Кротка скарга дрозда. Пастух
Безмовно іде за сонцем, що котиться вниз по горбі осіннім.

(Продовження на 38 стор.)

М. Заклинський / З МАНДРІВКИ ПО ЗАХІДНІЙ ГЕЛЛАДІ

Мандрівники по Гелладі якось мало звертають увагу на її західні землі. Вони зацікавлені східною частиною, де красується славна столиця, де розсіяні численні руїни і пам'ятники її творчого і бурхливого минулого, де музей повні високовартісних творів мистецтва і прастрої культури. Та й гори і море на сході Геллади доступніші ніж на заході. Тому немало є мандрівників, що побували вже в Гелладі кілька разів, ніразу ще не відвідали її західної частини.

Однакче на заході також є що оглядати: високі мальовничі гори, блакитне Адрійське узбережжя і міста з античними або середновічними твердинями-руїнами і церквами, свідками колишнього культурного і політичного життя.

Мессолонгіон

При кінці довжелезної Коринтської затоки, де вона доходить уже до Адрійського моря, примістилося на низькій, місцями підмоклій, рівнині місто Мессолонгіон. В минулому столітті вкілося воно невмірущою славою, під час протитурецького повстання греків, своєю геройською обороною перед турецькою армією. Цілорічна боротьба і трагічна доля того міста причинилися великою мірою до рішення великих держав помогти гелленам здобути волю.

Розголос здобуло це місто ще й тим, що в ньому оселився був під час повстання найталановитіший поет тодішньої Європи — Байрон. Він уже в ранній молодості захоплювався романтично Гелладою і подорожував по ній кількома наворотами. Під час повстання поспішив її на поміч. Він озброй і вдержував своїми засобами відділ із 500 гелленських верховинців і заповів, що поможе гелленам вибороти незалежну державу, або поляже в боротьбі. Помер Байрон молодо, на 36-му році життя, рік раніше ніж турки, що почали перемагати повстанців, обложили Мессолонгіон. Помер від гарячки-фебри, що не вигасала в тій околиці з багнами і підмоклими луками. Недовго перед смертю одержав від повстанської влади призначення на головного командира гелленського війська...

Приїхав я до Мессолонгіон весною, в святковий день. На вулиці Лорда Байрона я розпитував, де той будинок, що в ньому жив колись славний поет. Показалося, що місцева молодь не обізнана з недавньою рідною історією, бо називає його Біроном і не знає, чи є його дім у місті. Один вояж і голярський помічник узялись помогти мені. На краю містечка розпитували вони прохожих і врешті знайшли городець, що належав колись Байронові. Там тепер стоїть погруддя поетове. Мої провідники говорили, що в тому городі стояв колись поетів дім, а я стверджував, на основі книжних інформацій, що той дім мусить бути десь недалеко. Хотіли ми розвідати про це в мешканців сусідніх домів, однаке ті domi були, при святі, позачинювані.

Мої провідники показували мені інші об'єкти, цікаві для мандрівників. Гелленська молодь і старші завжди готові помогти туристові, не жаліючи часу. Вони показали мені, недалеко, твердиню заслуженого отамана хоробрих верховинців, Боцаріса та його пам'ятник і дім.

Пізніше ми пішли над озеро. Воно зовсім мілке і творить величезні мокляки. Трави й зілля виринають з води. Серединою озера веде дорога по греблі над море. На березі стоїть малий вітрячок-млинок. На ньому пропам'ятна таблиця. Важко було мені порозуміватися з провідниками, бо вони знали лише свою рідну мову, але я розумів трохи їх пояснення і написи на таблиці: турки заняли були місто майже по цілорічній облозі, бо голод зде-

сяткував оборонців. Вояки і багато цивільних зробили були розpacливу спробу видертися з міста вночі 22. квітня 1826 р., причому більшість з них згинула. Щороку в місті відправляють в той день святкове поминальне Богослуження.

Коли турки зайняли були місто, боронився ще єпископ Рогос з гуртом вояків у млині-вітряку над озером. Коли героям-оборонцям по цілоденній боротьбі забрало стрілова — єпископ висадив млин в повітря. При вибуху згинули не лише оборонці, але й багато турків, що наступали з усіх сторін. На пам'ятку тієї події населення збудувало на тому місці вітрячок і написом на таблиці звеличало єпископа-героя.

Недалеко над берегом стоїть також пам'ятник найталановитішому поетові новочасної Геллади, Палімасові, авторові славної поеми: „Плач Озера“.

Мій провідник, вояк, захопився тими пам'ятниками геройства предків і виправдувався, що він лиш тому не знає, де дім Байрона, бо прибув до Мессолонгіон недавно і ще не розглянув пам'ятників.

Довго оглядав я опісля Парк Героїв. Це цвинтар оборонців міста. Є там чимало пам'ятників з погруддями визначних командантів і вояків, що полягли в місті, або померли згодом. Є також збріні пам'ятники. Один з них збудований з каміння та відломків гарматних куль і дул, це на честь гарматшів, гелленів і фільгелленів, що обслуговували гармати під час довгої облоги. Є також пам'ятник на честь добровільців — швайцарців — і загальний, для всіх тих фільгелленів, що полягли в місті. На першому місці прізвище Байрона, а над списком статуя.

Багато публіки, молодь і старші, оглядають ці пам'ятники. Цвинтар Героїв сповняє таким чином визначну виховну ролью.

У кіосках годі дістати поштівки з портретом Байрона, чи з його погруддям, або статуєю. Картки випродані, бо публіка, зокрема туристична, найбільше за ними питає.

Упадок Мессолонгіон, по такій довгій і хоробрій обороні, відбився болячим відгомоном по всій Європі та спонукав людей, що симпатизували гелленам і їх повстанням, до діяльності. Вони почали наново помагати повстанській армії грішми і воєнними матеріалами.

Арта

Коли автобус зупинився і мене повідомили, ще це вже Арта, я не міг повірити. Таке буденне мале містечко, це мала б бути та славна Арта, із стилевими середновічними церквами, що була в 13 і 14 століттях столицею Епірського князівства. Показалося, що так.

Примістившись у найближчому готелю, я пішов негайно в душне полузднє оглядати твердиню. Та міцна середновічна будівля панує над містечком. Будувала її Візантія і згодом Венеція. Високі сильні мури, якими вона обрамлена, збереглися зовсім добре. На них багато башт, конечних для оборони.

Твердиня прилягла до берега ріки Арахтос. Ріка була тоді повноводна і мутна, бо ще було весною, а гори близько. Пливі вона серед широченої смуги ріні, свідка її колишньої могутності. До замку немає туристам додупу, бо він замешкалий.

Коло твердині є стара частина містечка, з вузькими вуличками і двома давніми церквами з 13-14 вв. Церковця св. Василія знадвору гарно прикрашена, як рідко яка. Це базиліка з одною навою. Її стіни виглядають наче малюнки: ряди цеглин і каміння, уложені поземо, чергуються з рядами, уло-

женими насторч. Низки похилених цеглин творять мальовничі геометричні фігури, а нижче знову ряди дрібного і більшого каміння на переміну з рядами цеглин. Між ними ряди емалієвих кафель у різних кольорах: білій, червоній, блакитній. Понижче сірі, шестистінні бруси, обведені ярко червоними цеглинами. Вікна мальовничо окруженні рядами дрібних, сірих камінців, напереміну з тонкими цеглинами. Всі ті прикраси разом творять оригінальну оздобу церкви.

В тій церкві на стінах малюнки фреско. Їх кольори вже дуже зблідли. Облич святих здебільша не видко, лише німби довкола голови. Запрестольна стіна вкрита малюнками біблійних гуртових сцен, дуже архаїчних, середновічних. Немає в них шаблону. Ті фрески збереглися краще. Іконостас скромний. Церква занедбана. Відправ у ній не буває.

Церква св. Теодори трохи більша, також однонаявна базиліка. Стіни муровані оригінально, однаке не так як у попередній: із вузьких, коротких цеглин уложені всякі геометричні фігури. Смуги цеглин, похило вмуровані, створили зигзакуваті мережі. Лінія даху і вікна старанно підкреслені цеглинами в кілька рядів. Десь недавно вправлено в стіні кілька широких вікон жовтої краски. І формою і краскою вони не гармонізують із цілістю стін і псують їх красу.

В тій церкві є також середновічні оригінальні фрески. Вони збереглися значно краще як у церкві св. Василія. Є в ній також різьблений саркофаг королеви Теодори. В ній і тепер відбуваються Богослуження. Коли я оглядав її, було в ній чимало шкільних дітей на лекції чи наукі релігії.

Під кінець середновіччя Арта втратила своє політичне значення і князів, що будували церкви, і зубожіла. Мабуть, тому в тих двох церквах, нащастя, нічого не перероблено в пізніших віках.

Дзвіниця при церкві св. Теодори своєрідна: Між двома високими, статими кипарисами установлено на половині їх висоти поміст і завішено дзвони.

Катедральна церква Панагія Паригоритиса (Пресвятої Утішительки), з 13 століття, висока й монументальна. Однаке в середині непривітна, мало прікрашена і занедбана. Мабуть, тому, що турки замінили були її на мечет, а потім не було більше в ній відправ. Архітектура її дуже оригінальна. Луки і склепіння головної куполи спираються не на стінах, лише попри них, на триповерхових колонах. Ті колони взято з руїн колишнього міста Амвракії, із святынь гелленістичної доби і з давніх візантійських. Склепінне в'язання також своєрідне.

На стінах заправа в темнім кольорі. Малювання також темне. Заправу місцями здерго і під нею видно давню стилеву, мальовничу будову стін. Якби понуру заправу усунути зовсім, церква зискала багато на красі і пріманливості. Фресків мало і вони невиразні, закурені, та й постаті на них доволі шаблонні. За те мозаїка з Христом Пантохратором у головній купулі велична.

Урядовець в тій церкві, що інформує туристів, пояснив, що фрески не виразні тому, бо турки замазали їх, коли перемінили церкву на мечет. У канопелярії того урядовця приміщені частини музейних предметів. Решта в ще одній кімнаті та в церкві попри стіни. З гелленської старовини є там, м. ін., дрібна вотовна кераміка (її є доволі в усіх гелленських музеях), кілька мальовничих амфор, багато залізного знайдів'я і поважна збірка грошей із класичної і гелленістичної доби. Є також досить горорізьб на плитах з візантійської доби, здебільша не шаблонових, цікавих.

Експонати з браку місця не посортировані якслід, та й немає над ними написів. Тому цікаві вони головно для археологів.

Коли я спитав урядовця, чому досі немає в Арті музею, він показав мені на подвір'ї нову, невикінчену будівлю. Там будуть три залі, що вистав-

чать тимчасово на впорядкований музей. Там знайдеться місце також на музеїні предмети з місцевих і позамісцевих старих церков. Справою музею в Арті займається, мовляв, один професор-археолог з Атен.

Знадвору та велика церква менше прикрашена, як обі попередні. Однак і вона стилева. Стіни, вікна і лінія даху мальовничі. Над дахом красуються чотири копули.

Новіших і нових церков є в Арті кілька, але на їх будові й обстанові видно недостачу засобів і вимог і провінційності будівничих. В околиці міста є кілька старих монастирів і церков, але на їх оглядини не стало мені часу.

Іоанніна

Дивне це місто. Хоч воно було впродовж століть головним культурним, релігійним і політичним осередком північно-західної частини Геллади, а на переломі 18 і 19 віків головним центром літературного відродження, має воно вигляд торговельно-ремісничий. Добре уладжених вулиць з гарними домами, широкими хідниками і культурними установами — обмаль. Церков ще менше. Зате є обширні, повні гамору торговельно-ремісничі дільниці з старими вуличками, з занедбаною вибійстю запорошеною дорогою з вузенькими хідниками, яких зовсім бракує на вужчих вуличках. Там повно різномірних крамниць, ремісничих майстрень, усяких гуртівень тощо. Багато домів, а то й цілі вулиці турецької будови. Все ж ті гамірні, невигідні, буденні вулиці притягають мандрівників своєрідним орієнタルним стилем.

Причиною мало культурного вигляду Йоанніни є турецьке панування, що тривало майже пів тисячі років (від 1430 до 1913) і пожар, що знищив велику частину міста в 1821 р., під час бунту Алі Паши.

Все таки це славне місто має що показати із свого культурного дорібку. Є там цікава галерія образів і різьб, єдина в західній половині Геллади. Є також оригінальний музей. Там і в інших установах побачить здивований мандрівник грубі книги-фоліянти церковного або історичного змісту, друковані в минулих століттях в друкарнях Йоанніни.

Музей приміщений в моші. Розмальована вона виставно. На стінах є низка написів в арабській мові. Ця мошя була святою достойників, тому всяких прикрас у ній доволі; навіть кути оригінально прикрашені архітектурними сталактитами. Однак ті прикраси скромніші і менше мистецькі, як маврські в Еспанії. Турецьких експонатів тут досить багато: Інкрустована хатня обстанова, трохи зброй з початків 19-го віку, книги і письмові накази та оголошення влади тощо.

Є там чимало предметів з гелленської етнографії, як одяги і всяке зна-діб'я, якого вживає довкільне населення. Опинилася там також частина предметів, викованих в недалекій Додоні, на руїнах ворожбарні. Вони наче доповнюють більшу додонську збірку в археологічному музею в Атенах. У різних місцевостях Епіру викопано або знайдено недавно важливі предмети з доісторичних і старогелленських часів. Є в тому музею також матеріали з часів гелленського повстання: портрети борців за волю і предмети, що торкаються діяльності і бунту управителя Епіру на переломі 18 і 19 вв., Алі Паши Тепеленлі.

Мошя, в якій примістився музей, коло твердині, в частині міста, оточеної сильним муром з-перед 900 років. Турки дозволили бути гелленському населенню жити в тій частині міста. Однак після одного гелленського повстання на початку 17 ст. прогнали їх, а на їх місце поселили жидів, які жили там понад 300 років, аж до німецької окупації Геллади (в 1941-44 рр.). В тих роках вивезли з міста всіх жидів. Кілька років пізніше осіли на їх місці

гелленці, що втекли з околиць, де лютувала комуністична партизанка (в 1946-49 рр.).

Про Алі Пашу Тепеленлі говорять в місті з признанням і вдячністю наче про свого заслуженого діяча. Насправді це був талановитий, але жорстокий і жадний влади альбанець. В останніх двох десятиліттях 18 століття і двох перших 19 століття він був губернатором Епіру. Він хитро користав з ослаблення й загнивання тодішньої турецької держави і з хабарництва державної адміністрації та поширив свою владу на великі північні й середні простори Геллади. Володів він там і в Альбанії майже незалежно. Влада не мішалася до його управи. Мав власну армію. Великі держави мали своїх послів на його виставному орієнタルному дворі в Йоанніні, наче в суворенного володаря. Його настанова до геленського відродженецького руху була прихильна.

Доля його була незвичайна, особливо під кінець життя. В 1820 році, коли йому було вже понад 80 років, він збунтувався проти султана і відережав за сильними мурами твердині довше як рік облогу турецької армії. Коли він піддався, турецький командант інтернував його на озерні острові, над яким лежить Йоанніна, в одному монастирі. Там чекав Алі Паша на присуд. Він мав надію, що султан помилує його, але наказ із Царгороду прийшов інакший. Коли Алі Паша побачив на монастирському подвір'ї старшину з гуртом вояків, зрозумів, що його чекає. Він стрілив до старшини через вікно з пістолі і зразив його в руку. Вояки кинулись до кімнати і застрілили його.

Той майже незалежний володар мав у приватному житті дикі орієнタルні звичаї. Він, напр., наказав був втопити в озері геленську красуню, Кіру Фросіні, за відмову його бажанням — і 17 дівчат, доньок визначних родин у місті. Доля Кіри Фросіні подібна була до долі красуні Бондарівні, яку застрілив химерний польський шляхтич, Каньовський-Потоцький. Про долю Кіри Фросіні зложені пісні, так само, як про Бондарівну.

В музею і в монастирі св. Пантелеймона на озері бачив я малюнки з приватного життя Алі Паши. В монастирі, в обох кімнатах, де він кватирував, зберігаються предмети, які він уживав, і на стінах образки, переважно з газет і брошур. На одному образі той високий дідуган, з довженою бородою смокче люльку на довгому цибусі. На інших він у таваристві гарних жінок із свого гарему. На образку, де змальовано останні його хвилини, він сміливо дивиться на вояків, що націлились до нього з крісів.

На тому острові є шість маленьких монастирів з церквами. В деяких збереглися фрески, але дуже попсовані. В церкві при монастирі Філянтропіон їх ще найбільше. Вони походять із 16 століття і значно полиняли. Багатьом особам на тих фресках турки повидобували очі. В одній кімнаті, із зручно замаскованим входом, примістилася була геленська таємна школа, в тих часах, коли турки забороняли прилюдні школи.

Архітектура майже всіх тих церков і монастирів невибаглива. Вони білені, як сільські хати, так само й дахи криті чорними лупаковими плитами. Село мальовниче. Хати чисті, білі, з каменю. Білені також висоті плоти. Доріжки між ними вузенькі, вимощені дрібними камінцями настороч.

Місто має що показати мандрівників не лише з культури й бувальщини. але також із природи.

Зараз за містом, у віддалі яких 3—4 км., відкрито недавно, під час другої світової війни, печери, звані Перама. В „гайді“ написано, що їх відкрив випадково пастух, а водій у печерах інформував, що відкрито їх після одного італійського бомбардування. Правдиве одне і друге. Печери тягнуться далеко, яких 3 км. Публіці показують лише найближчих кількасот метрів, що приготовані для оглядин. Вижолобила їх вода в м'якому камінні впродовж десятків тисячеліть. Здовж веде печерами бетонована доріжка. Часто пере-

ходить вона в сходи, іноді довгі й стрімкі, бо печери не на одному рівні. Їх гойно прикрасили сталяктити і сталягміти. Місцями сталяктити звисають так низько, що треба схилятись. Інколи печери ширшають і творять майдани, вкриті сталягмітами дивних форм, наче порослі кущами, трибами й цвітами. Між ними стримлять колони, високі і стрункі, наче мінарети. Стіни дрібно пориті, наче порослі густим мохом, а в кількох місцях пожолоблені так симетрично, що виглядають, наче органи в церквах. Інколи сталягміти подібні до пігмеїв, до людських постатей, до левів і тигрів.

Аж доходить доріжка до широкої зали — „палати богів“. Краса там незвичайна. Нерівна, похила долівка наче засіяна масою статуєток, кущів, рослин, величезними грибами і стрункими деревами. Густо навислі тонкі сталяктити творять з ними таку фантастичну цілість, наче з казок „Тисячі і одної ночі“. Сходи вдолину — і знову простора заля „богині Персефоні“. І ця заля заселена статуями, пігмеями, деревами, всякими звірятами і зелами, в найбільш фантастичних комбінаціях.

Жаль покидати ці романтичні зали, з таким неймовірним населенням. Але час не жде. Туристичне товариство вертається під гору, по кількох довгих низках сходів.

Печери освітлені старанно. Доріжка проведена так уміло, що й неприличні до невигод можуть ходити по них без труду. Де сходи стрімкі і вузькі, відвідувачі тримаються поруччя. Місцями дуже вогко. Із стелі капає вода і творить калабані. В одному місці таємниче озеро. В його непорушних гебанових водах відбивається електричне сяйво.

Відвідувачі лишаються надовго під враженням чарівної, романтичної сценерії тих печер. Печери Перама, очевидно, збільшать помітно значення міста, як вартісної мети для мандрівників.

Додона

Недалеко від Йоанніни є найстарша ворожбарня Геллади — Додона. Місто, рівняючи до неї — молоде. Заложив його візантійський ціsar Юстиніян 527 р. по Хр., а Додона була знана і славна 1800 років раніше. Вона примістилась була серед обширної долини, що оточена мальовничими горами. Близько руїн ворожбarnі розкинулось село. На гірських узбіччях видно полоси кущів, місцями ліс і пасовицька — і дуже багато нагих скель, де лиши кози можуть знайти скупу поживу. Всюди тут камінь-валняк. Він скоро вітряє і розпадається, тому скрізь повно ломаного каміння. З нього зладжені всі плоти, межі, хати і господарські будинки. Майже всі хати вкриті лупаковими плитами.

Досі відкопано в Додоні руїни святили, ворожбarnі, і частину театру. Театр добре збережений, особливо нижча, упорядкована частина. Вищу ще не всю відкопали. Працю продовжується. Гурт робітників, яких 10 люда, вивозить румовище.

Із святили і ворожбarnі є лише підвалини і підстави колон. Повище них досі ще не копали, лише обгородили дротом те обширне місце, де на поверхні землі видно канти квадрів, чи інші ознаки наявності руїн. Там був додонський акрополіс. Також на полі, напроти театру, стримить останок муру та з-під трави заглядають лінії підвалин і підстави колон. Отже багато треба ще копати. Не скоро покажеться вся Додона мандрівникам, бо Гелляда — держава бідна, не всілі призначити більші суми на розкопи. Та й місце, де треба копати, чимало.

* * *

Західна частина Гелляди стає поволі доступніша для мандрівників. Там промошують тепер нові дороги, придатні для авт. По першій світовій війні будували мурівки з грошовою допомогою Англії, а тепер позичають на ту ціль ССА. В останніх роках збудували тут дорогу від Адрійського берега, від пристані Ігуменіци, через Йоанніну на схід, до Тессалії. Майже весь час веде та дорога впоперек гірських хребтів. Коли я їздив нею, дивувався, скільки праці довелося виконати при тому. Нема там поперечних рік, щоб дорога могла йти їхніми ярами. Вона пнеться найвищими хребтами і в'ється впоперек узбіч безчисленними закрутами. Де ті узбіччя занадто стрімкі, там підмурівки уможливлюють провести дорогу. Вдоволені мандрівники оглядають схили і провалля все з іншої сторони, бо автобус довго кружляє, заки виїде на хребет. Звідтіля видко широко і далеко гірські хребти, наче сквильоване море. При їзді вдолину справно працюють гальми. Від них залежить життя всіх подорожників. Не одному мороз іде поза плечі, коли автобус стрімко з'їздить до гострого закруту над глибокою пропастю. Якщо б гальми не дописали, автобус провалився б у глибоченну пропасть, або, залежно від місця, скотився б узбіччям, по камінні і кантах скель, кількасот метрів. З подорожніх позибиралі б у долині хіба кістки, а з автобуса шматки бляхи й заліза. Гострих закрутів над пропастями по дорозі багато. Однаке гальми відвергають, так само нерви і сили водія. Він — звичайний житель села, чи містечка, в середніх літах, убого одягнений, без претенсій, а виконує свою працю зразково.

Та дорога збудована так недавно, що на мапах з-перед кількох років вона позначена, як проектована. Ще й тепер видко на ній валки робітників з усяким знаряддям для naprawи доріг. Вони відкидають каміння, що звалися з гори і засипало частину дороги, очищують її від намулу, або окопують нетривкі, чи занадто спадисті узбіччя.

Здовж нових гірських доріг постануть незабаром присілки і хутори, готелі, ресторани, захисти і санаторії.

Для довкільних гірських сіл така дорога є великим господарським і цивілізаційним досягненням. Вперше, відколи існують, зблизилися вони до міст і до моря. Вже тепер видковозові дороги і доріжки від сусідніх сіл і присілків до мурівки. Згодом буде їх більше. Населення масово їздить автобусами.

Ті нові дороги відкривають чужинним мандрівникам високі й екзотичні епірські та інші гори, що були досі важко доступні.

Тракль

Тільки блакитною миттю ще є душа.
Вийшла з лісів боязка дичина, і мирно
Спочили в долині дзвони старі і стемнілі села.
Побожніше ти розумієш сенс потемнілих років,
Свіжість і осінь в самотніх кімнатах;
А в сині святій лунають, відходячи, кроки світлисти.
Тихо бринить відкрите вікно; до сліз
Зворуше цвінтар запалий там, на горбі,
Знак по легендах повіджених; але заясніє часом душа,
Людей спогадавши веселих, дні темнозолотні весни.

Георг Тракль (1897—1914), австрійський поет-модерніст типу французьких монтерністів Бодлера, Рембо й Верлена, під впливом яких і писав свої ліричні поезії; головну увагу звертав не на зміст, а на музичність вірша, подібно як робили і його французькі майстри. Видав кілька збірок віршів.

Яр. Рудницький / ШЕВЧЕНКОВА МОВА

Мово- й назозванавчі інтерпретації *)

I ЧУЖОМУ НАУЧАЙТЕСЬ . . .

Починаючи з першого видання Шевченкового „Послання“ з 1859 року в Лейпцигу, текст його звернення до земляків містив наведений у заголовку зворот у давальний формі, згідно з синтаксичними вимогами слов'янських мов. Вже в найстаршому східнослов'янському пам'ятників — „Остромирівому евангелю“ читаємо: „научивъся црствию нбсъноумоумо“. У Данила Заточника: „Коли свиня почнетъ на бѣлку лаяти, тогда безумныи уму научится“. В „Новгородському Першому Літописі“ під роком 1773 маємо: „Наоучися стымъ книгамъ“ (приклади взято з „Матеріалів . . .“ Срезневського т. II. стор. 346). Навіть у старих польських текстах находимо цю єдину конструкцію („Біблія королеви Софії“). У Шевченка така конструкція виступає не тільки в „Посланні“. Ось декілька інших прикладів:

У вірші „На вічну пам'ять Котляревському“ читаємо:

Запеклу душу злодія не спинить,
Тілько стратить голос, добру не навчить...

У вступі до „Гайдамаків“ Шевченко пише про себе:

Бо й мене, хоч били,
Добре били, а багато
Дечому навчили...

Te саме й у „Епілозі“ до цієї поеми:

Давно те минуло, як тими шляхами,
Де йшли гайдамаки, — малими ногами
Ходив я та плакав, та людей шукав,
Щоб добру навчили...

В „Розритій могилі“ поет питается України:

Чи ти діточок непевних
Звичаю не вчила
— „Молилася я, турбувалась,
День і ніч не спала,
Своїх діток доглядала,
Звичаю навчала...

В „Кавказі“ така давальна форма:

Всьому навчим. Тілько дайте
Взяти свої гори...

В поемі „Марія“ Богоматії свого сина:

Доглядала ж
Сама його, сама й навчала
Добру і розуму...

Правда, є в Шевченка й новіші конструкції:

*) Пор. „Київ“ ч. 1—6/1961, ч. 2/1962.

У „Кавказі“:

Багато б дечого навчились...

В „Москалевій криниці“:

Бо таки й письма, спасибі,
Москалі навчили...

Те саме в „Сотникові“:

Щоб він гуляючи навчив
Настусю заповідь...

Як бачимо, цих конструкцій менше й вони вживаються в поточних зворотах, тоді коли архаїчні давальні конструкції находимо в піднесеному, святковому тоні. В такому тоні писане „Послання“ й тому Шевченко вжив звороту:

І чужому научайтесь...

Ця форма засвідчена в найдавніших виданнях „Кобзаря“, напр., із 1867, з 1884 й 1888 та врешті видання Доманицького з 1907 й дальших років.

Тільки рідко і то для популярно-шкільного вжитку видавці й редактори „поправляли“ в цьому місці Шевченка, напр., О. Івах у „Кобзарі“, виданому в Вінниці 1944 р. й ін. Через школу й шкільні декламації ця форма стала популярною в широких колах громадянства й її часто цитують всупереч Шевченковому оригіналові.

* * *

Окрема справа — інтерпретація цілого звороту:

І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь.

Ці всі питання вимагають ретельних дослідів і щойно після них можна буде остаточно й повністю скристалізувати в конкретних рамках геніальнє й далекийдуче Шевченківське гасло — держатися свого й навчатися „чужому“ тобто дечого з довкілля.

Тракль

Орест

НА СХОДІ

До диких органів бур зимових
Подіben народу понурий гнів,
Бурун пурпурний битви,
безлистих зір.

Бровою розбитою, руками срібними
Кличе вмирущих солдатів ніч.
В тінях осіннього ясеня
Зідхають душі убитих.

Терниста хаща обстала місто,
З кровоточивих сходів зганяє місяць
Жінок переляканіх.
У брами вдерлися дики вовки.

Б. Романенчук / ЗА ВЛАСНУ СИСТЕМУ ВИХОВАННЯ

(Диви „Київ“ 1961, ч. 5, 1962, ч. 4)

ДЖОН ДЮЇ (1859—1952)

З філософією прагматизму, зокрема у вихованні, дуже близько зв'язаний один із найвпливовіших американських виховників і теоретиків виховання, Джон Дюї, якого вплив на американське шкільництво та взагалі на американську систему виховання триває до сьогодні, хоч його філософія була широко дискутована й оспорювана як противниками, так і приятелями довгий час. В його філософії, як твердять багато виховних діячів, зокрема в теорії виховання, виявився якнайповніше дух сучасної Америки.⁷⁸ Тому її прагматизм, особливо в розробці Дюї, уважається типовою американською філософією, а виховні теорії Дюї розглядаються в світі як суттєво американські, притаманні саме американському духу.

Коротка біографія. Дюї народився 20. жовтня 1859 р. в містечку Бирлінгтоні, стейту Вермонт, і прожив 93 роки (помер 1. червня 1952 в Н. Й.). Студії кінчав в університеті Джона Гопкінса в Бирлінгтоні, Вермонт (1875—1879), де одержав диплом і ступінь доктора філософії (1884). По студіях працював викладачем філософії, спершу в Мічігенському університеті (1884-88), потім два роки в Міннесотському (1888-89) а пізніше знову в Мічігенському, де був іменований головою філософського відділу. В 1894 р. перейшов до Чікагівського університету на становище голови факультету філософії, психології і педагогії. Там почалася його практична виховна діяльність: він зорганізував там і провадив новий тип початкової школи, т. зв. „лябораторної“, від якої і почалася вся революція в американському шкільництві та в усій системі виховання. В 1904 р. Дюї перейшов до Колумбійського університету в Н. Й., де був головою філософського факультету і викладав філософію.

В часі своєї праці в різних університетах Дюї був завжди активний в ділянці виховання. Він не тільки викладав філософію, але й писав її, писав багато на теоретично-виховні теми. Про нього кажуть, що він писав філософські праці, як Вітман поетичні твори. Вперше він звернув на себе пильнішу увагу, як був у Чікагівському університеті і написав працю п. з. „В школі виховання“. До того часу він уже написав був такі праці, як „Школа і суспільність“ (1900) і „Студії логічної теорії“. Найосoblівішою його працею, епохального значення для Америки і широко відомою в світі, була „Демократія і виховання“, написана в Колумбійському університеті 1913 р. В тій праці Дюї дав нарис своєї філософії і поставив завдання розвивати кращу генерацію. Всі „прогресивні“ виховники признали йому рацію і визнали його провідництво в ділянці виховання, так що згодом не було школи в Америці, яка б не відчула його впливу. Але не тільки в Америці. Два роки він викладав філософію виховання в Китаю, потім був у Туреччині в справі реорганізації турецьких національних шкіл та в Росії (1928).

З інших праць Дюї треба згадати такі, як „Етика“ (1908), „Як ми думаємо“ (1910), „Завтрашні школи“ (1915), „Експериментальна логіка“ (1916), „Творча інтелігенція“ (1917), „Людська природа і поведінка“ (1927), „Моральні засади в вихованні“ (1909) та інші.

⁷⁸ John Dewey — Master Educator. N. Y. 1961, p. 144-7.

Філософія Дюї. Ключева концепція філософії Дюї, як і багато інших „модерних“ філософів — це концепція досвіду або практики, при чому досвід тут означає дію, процес, ставання, тобто постійну змінливість. Світ, в якому живемо, ще світ безконечних змін, світ виявлений доктриною еволюції, в якій ступнево з'являються найрізноманітніші види, що перемінюються в інші або гинуть, світ, в якому культури заісновують фазами, доходять до найвищого розвитку і абсорбуються історією, в якій частинно увічнюються, а частинно гинуть. Але ніде в людському досвіді доктрина розвитковости не є така евідентна як у людському житті. І завданням виховання є цей розвиток проводити. Якщо розвиток триває все життя, то й виховання мусить привчати все життя.⁷⁹

Отже для прагматизму світ досвіду, практики є останнім фактом, а людський досвід є лише частиною його. В досвіді треба шукати доказів правди, бо правда всякої думання тільки в практичних вислідах, в досвіді. Якщо вислід позитивний і корисний, то й думання правильне та правдиве.⁸⁰ Взагалі всяка теорія мусить пройти випробування в практиці, бо без практики жадне мислення і знання не буде певним. Всякі гіпотези, концепції й філософії мусять відбути вогневу пробу практики, бо сами собою вони ні правдиві, ні фальшиві.⁸¹ Їх правдивість, чи неправдивість, може виявити лише практика, досвід, тому все, що стосується свідомості, треба оцінювати критеріями практики, не критеріями розуму, а критеріями акції, бо акція, це основа всякого пізнання. Без акції — знання і думання неповні. Теорія віправдується лише практикою.

Дюї твердить, що правда має тільки інструментальну вартість; функцією правди є — вести нашу акцію, отже правда є знаряддям для підтримки нашого існування.⁸² А оскільки життя є експериментальне і спирається на експеримент, який є для Дюї єдиним критерієм правди, то й усі наукові методи повинні бути експериментальні, бо це єдиноправильний, на його думку, і единозадовільний підхід до всяких теорій, концепцій і проблем природи й життя. Експериментальна думка, каже Дюї, це єдиновартісна думка, бо до наукових висновків можна дійти лише експериментальною дорогою. У своїй праці „Як ми думаємо“, він каже, що ефективне її інтегральне мислення можливе лише тоді, коли вживається в якісь формі експериментальної методи. Завданням філософії не є знаходити, як ми знаємо світ, тільки знайти, як ми можемо його перевірити і поліпшити.⁸³

Дюї є скрайним визнавцем експериментальної методи пізнання. Лабораторну методу Дюї вважає за найвластивіший підхід до всяких теорій і принципів, до проблем природи й життя. Очевидно, не лише Дюї, але всі прагматики відстоюють конечність експериментації, але Дюї є найскрайнішим прихильником експериментальної методи в усіх ділянках знання. Для нього експеримент, це єдина дорога до наукового висновку. Експериментована думка — це єдина вартісна думка, тому Дюї говорить навіть про експериментальну логіку, як про правдиву логіку.

Щоб якслід розуміти експериментальну інтерпретацію світу, лю-

⁷⁹ N. Lawrence. Education as Social Process in John Dewey and the experimental spirit in Philosophy. N. Y. 1959, p. 33-35.

⁸⁰ E. S. Brightman. An Introduction to Philosophy. N. Y. 1925, pp. 51, 54.

⁸¹ I. B. Pratt. What is Pragmatism? N. Y. 1909, pp. 6-15.

⁸² Democracy and Education, p. 395.

⁸³ How we think. N. Y. 1910, p. 99.

дини, демократії, а також виховної філософії, треба познайомитися більше з головними зasadами експерименталізму, який зводиться до того, що людина є ніщо інше як лише частина природи, біологічний організм, що перебуває в постійній взаємодії із своїм оточенням. Людина постає з природи, але не відстає, не відривається від неї. Людина й оточення, це щось одне, тому всяки звички людини є вислідом діяльності, стимульованої оточенням. Життя є взаємодією людини й оточення, а що в людині й природі відбуваються постійні зміни, людський досвід є єдиним засобом, що помогає людині пристосуватись до них. Та оскільки людина мусить діяти так, щоб пристосуватись до своїх власних інтересів, тобто робити те, що є в її власному інтересі, і мусить передбачати наслідки своєї акції, її поведінка мусить базуватися на досвіді і тільки таким способом вона стане розумною.⁸⁴ Розумна поведінка, це така, якою керують передбачені наслідки. Іншими словами, ми поводимось розумно (інтелігентно) тоді, коли беремо участь в русі подій і то так, що визначаємо напрям сучасних випадків, а вони кінчаються наслідками, сприятливими для росту й експанзії. Всяке знаряддя, яке людина винайшла, щоб краще осягати цілі, є свідоцтвом поведінки, позначененої цією саме якістю ума.⁸⁵

Експерименталіст вірить, що людина стає людиною тільки тоді, коли вона взаємодіє з суспільністю і коли бере участь в групових переживаннях. Людські звички, манери, мораль і мислення оформлює і перебудовує група, спільнота.

Та в світі немає нічого постійного, кажуть експерименталісти. Ще античний філософ Геракліт казав, що „панта реї“, все пливе, отже зміняється, тому в зміливому світі зміняється мораль і правда. І єдиним критерієм правди та провідником моральної поведінки є досвід, експеримент. А що кожна людина має свої досвіди й правди, а через те і свою власну мораль, то експерименталізм старається створити т. зв. „наукову мораль“, яка виключає релігію і стає незалежною від надприродних санкцій. В наслідок цього світське поняття моральноти вимагає нових норм, нових джерел і нових санкцій. Цими новими нормами, новими джерелами світської моралі є природознавчі науки. Норми нової моралі находяться в постійному ростві досвіду, вони постійно випробовуються і коли в практиці покажуться корисними, а через те й добрими, то й стають умовно постійними. Умовно, очевидно тому, бо життя постійно зміняється, а в ньому змінюються й умовини, які вимагають нових норм, бо попередні стають несумісні з життям, а через те й некорисні. Заходить отже потреба в нових умовинах змінити старі норми і застосовувати нові, що відповідають новим умовинам життя.

З уваги на це — Дюї це особливо підкреслює — теорія моралі мусить застосовувати ті самі методи, які стосують природничі науки, отже експеримент. Експериментальне розуміння моралі, тобто природознавче, яке є основою експериментальної етики, каже, що розвиток через досвід є найвищим добрим. Добра треба шукати в тому досвіді, який є вислідом взаємодії людини й оточення. Отже пробою добра є досвід, а найвищою санкцією корисність. Суспільність установляє норми й санкції моральноти, не хтось інший.⁸⁶ Немає моральних за-

⁸⁴ J. D. Redden and F. A. Ryan. A Catholic Philosophy of Education. 1956, pp. 474-5.

⁸⁵ J. L. Child. Education and the Philosophy of Experimentalism.

⁸⁶ J. D. Redden, cit. op., p. 478.

конів поза самою людиною, навпаки, мораль має своє коріння в людському досвіді. Коли люди переживають зміну смаків, уподобань і потягів, то мусить змінитися й мораль та її норми. Тоді моральним є не те, що є справді моральне, тільки те, що для даного суспільства чи спільноти корисне й вигідне. Словом, мораль залежить від вигоди й користі людей і немає ніяких інших — об'єктивних, вічних — норм, на яких можна б основувати моральність і свободу, тільки ті, що їх установляє суспільство.

Як з цього бачимо, головним принципом філософії Дюї є ніщо інше як соціалізм (з яким ми вже знайомі з попередніх розділів), зумовлений домінантним впливом соціальних умовин на філософію. Такий погляд на мораль ми бачимо в усіх країнах народних демократій, а перш за все в Советському Союзі, з тою заувагою, що тут норми моралі установляє не суспільство як таке, тільки окремі люди, які присвоїли собі права суспільства і від його імені начебто установляють закони моралі, а ці закони змінюються частіше ніж самі люди, що „репрезентують“ суспільство. Тут дуже виразно помітно, як різні соціальні умовини впливають на філософію, в даному випадку, на теорію моралі. А втім, Дюї так таки й каже в своїй праці про „Вплив Дарвіна на філософію“, що філософія має свою рацію буття в організмі й постанові соціального життя і що соціальні потреби залишили глибокий слід на розвитку філософської думки.⁸⁷ В іншій праці, „Німецька філософія й політика“, Дюї показує, як, на його думку, соціальні й політичні умовини в Прусії стали основою німецької філософії,⁸⁸ а в наші часи теж, як він каже, демократія відбувається на способі нашого думання, бо вона не є лише проминальною фазою нашого соціального й політичного життя, а є і силою, яка поганяє нашу традиційну силу думання в новому напрямі і революціонізує в цілості нашу концепцію життя.⁸⁹

Як бачимо, Дюї йде не про звичайну соціальну орієнтацію філософії, а про повну її соціалізацію. Він доходить в цій точці до такої скрайності, що врешті його філософія не лише підпадає під вплив соціальної думки і соціальних вимог, але стає цими чинниками тотально опанована. На це вказує теж і соціалізація моралі та ідентифікація моральних і соціальних вартостей.⁹⁰ Дюї зрештою так і говорить, що соціальність і моральність, це одне й те саме.⁹¹ Засади, цілі, завдання, ідеали й методи філософії мусять орієнтуватися на соціальні потреби. До такої філософії життя спонукує нас, каже він у тій же праці, наша соціальна організація.⁹²

Коли Дюї робить суспільні санкції єдиним джерелом влади для людських акцій і добро спільноти остаточною ціллю моралі, то він тим самим зводить людину до певного соціального знаряддя, якого найвищою ціллю існування є лише спільне громадське добро. Одиниця і її персональна вартість не мають окремого значення, бо експериментальна філософія відкидає погляд, що вартість і гідність людини лежить у її моральній природі та в її безсмертній душі і в остаточній цілі, для якої вона створена. Для Дюї чи взагалі для експериментальної філософії, людина, щоправда, є творчою силою, але не як інди-

⁸⁷ The Influence of Darwin on Philosophy... N. Y. 1910, p. 277.

⁸⁸ German Philosophy and Politics. 1915.

⁸⁹ Democracy and Education. N. Y. 1916. Chapters XVIII—XXIII.

⁹⁰ Dr. De Hovre. Philosophy of Education, p. 105.

⁹¹ Ethics. 1908, p. 434-36.

відуальності, тільки як член спільноти, і вона своєю розумною участю в русі подій може впливати на зміну чи таки навіть змінювати висліди, а в певних межах перетворювати свій світ, щоб застопоїти свої потреби й бажання. Вона творить собі свої власні вартості і правди, які, як і все інше, перебувають у пливковому стані.

Виховні ідеї Дюї. Теорію виховання Дюї називають радикально-соціальною, бо Дюї був справді радикальним реформатором виховання в дусі соціалізму. Та й він сам, викладаючи свої виховні ідеї, вживав цього терміну (радикальний) для визначення певних основних, докорінних змін, які відбувалися в нашому життю в 19 і 20 століттях.⁹² В своїй книжці „Школа і суспільність“ Дюї каже: „Загально відомий є факт, що наше суспільне життя зазнало дуже радикальної зміни. Якщо наше виховання має мати якесь значення для життя, то воно мусить теж пройти подібну трансформацію“.⁹³ В іншій книжці „Демократія і виховання“, Дюї каже, що умовини, в яких ми сьогодні живемо, вимагають нового виховання — в дусі трьох радикальних революцій, які відбулися в нашему житті — інтелектуальної, промислової і соціальної. Виховання мусить бути наскрізь демократичне, мусить ставити головний наголос на фізичну працю і мусить підготовляти до участі в промисловій діяльності. Це нове виховання має бути зовсім протилежне до традиційного, яке є пасивне, статичне і незгармонізоване з психікою дитини.⁹⁴ Суттю нового виховання є динаміка, активність, праця й осягання чогось. Учень мусить щось творити, в співпраці з іншими, і мусить щось осягати. Вже в школі він мусить входити в суспільне життя. Коли праця традиційної школи була трактована як підготовка до життя, то нова школа мусить бути самим життям, яким дитина буде жити самостійно в дорослому віці. Нова школа мусить бути активна, щоб відповідати сучасному суспільству і сучасній цивілізації. Фізична праця має бути інтегральною частиною праці школи не стільки як підготовка до виконування певного ремесла чи торгівлі, скільки як засіб впровадження дитини в саме життя, яким вона буде колись жити, і як засіб розвитку суспільних звичаїв. Тому на всю діяльність школи треба дивитися з прагматичної і соціальної точки бачення. Школа повинна вести дітей до реалізації вимог соціального життя і має бути школою морального виховання, бо її дух і праця розвиватимуть якості, яких шукаємо в кожного вартісного й корисного члена спільноти. Нова школа мусить бути активним і динамічним товариством, а не закостенілою установою, де дитина тільки те має робити, що накаже вчитель. Ціллю виховання, каже Дюї, є розвиток соціальної дієвости, яка потім дасть можливість дитині брати участь в загальній діяльності життя, і розвиток життєвого досвіду дитини. Тут уже саме життя дитини є вихованням і її ріст є, т. ск., сукупний, бо кожна фаза розвитку має в собі зародки наступної фази. Прагматист і експерименталіст трактують дитину як ростучий, отже змінний організм, якого ріст школа має влегшувати. Мудрість і знання старших можуть бути дуже допоміжні у виборі фаху, але зasadничо дитина мусить діяти сама, як таке створіння, що має своє власне життя і сама буде стикатися в майбутньому з новими проблемами. Старші можуть дораджувати й пропонувати, але учень має сам вибирати. Як активне ядро навчального процесу — від цього виховна система й на-

⁹² De Hovre. *Philosophy and Education*, p. 106.

⁹³ *The School and Society*, 1915, p. 22.

⁹⁴ *Democracy and Education*, 386.

зивається “child-centered”, бо тут дитина стоїть в осередку зацікавлень, а не предмет, який вона має вивчати — дитина мусить вибирати й реорганізувати свою культурну спадщину, переробляючи її з бігом часу і пристосовуючи до своїх потреб в нашому змінливому світі. Щоб дитині це уможливити, треба підтримувати її творчу силу, на яку експерименталізм ставить у вихованні дуже особливий наголос. Однака ця сила не може бути випадковою, вона мусить бути керованою.⁹⁵

Дюї каже, що відповідно до трьох радикальних революцій, які наше суспільство пережило в останніх часах, змінився і його спосіб думання, тому він бере за основу своєї філософії три сили: науку, індустрію і демократію, які є теж основними елементами, на яких базується його виховна реформа. Революція в науці (різні наукові винаходи) викликала ідею експерименталізму, а в вихованні експериментальні методи. Промислова революція (механізація виробництва) вигадала прагматичні переконання, а в ділянці виховання викликала потребу „активної школи“, навчання через працю та промислової освіти. Врешті третя революція, соціальна, вигадала демократичні погляди, а в царині виховання вимоги соціалізації школи, формування соціального характеру і соціальної моралі. Отже, оскільки основні принципи філософії виникли, як думає Дюї, з соціальних потреб, то й виховання, яке є, звичайно, застосуванням філософії, повинно бути соціальним. Дюї не один раз підкреслює конечність повної соціалізації виховання. В одній своїй праці він каже: „Ідеалом соціального виховання, як я його розумію, є не лише вдосконалення існуючого стану, але й вимога радикальної реконструкції принципів педагогії, основаної на новій концепції“.⁹⁶

Традиційне виховання в оцінці Дюї не сумісне з демократією. Він каже, що академічне виховання наставляє майбутніх громадян неприхильно до фізичної праці і не вчить розуміти найсерйозніші соціальні й політичні труднощі сьогоднішнього дня. Ділення публічної школи на такі дві категорії, з яких одна має виховувати за старими методами, з деякими лише поліпшеннями, а друга має мати до діла тільки з тими, що хочуть іти в фізичну працю, Дюї вважає соціально неправильним, бо такий підхід цілком чужий духові демократії. Це, каже він, фатальне для демократії дозволяти на творення фіктивних суспільних класів.⁹⁷ Для виховання не існує, не сміє існувати різниця класів, бо така є засада, закон, яка обов'язує цілу соціальну концепцію виховання.

Основні концепти виховання й навчання вміщаються в одному концепті, що називається „соціальність“. Школа, шкільна організація, включно з програмою, методи, дисципліна й ідеали, словом, всі елементи виховання є продуктом соціальності. Все виховання є соціалізоване; воно не є окремою наукою ані окремою ділянкою людських змагань, тільки є частиною науки про суспільність — соціології. Школа має суспільну ціль, якій підпорядковані всі інші цілі. Школа і ті, що її будуть, відповідальні за свою працю перед суспільством, бо це саме воно створило школу, яка має виконувати певну особливу роботу, певну функцію в підтримуванні життя і вдосконалюванні суспільного добробуту.⁹⁸ Поза участю в суспільному житті школа не

⁹⁵ A. E. Meyer. The Development of Education in the Twentieth Century. N. Y. 1946. p. 7.

⁹⁶ L' Education au point de vue social. Cit. op. De Hovre, Philosophy and Education, 107.

⁹⁷ Schools of Tomorrow. N. Y. 1915, p. 313-15.

⁹⁸ Moral Principles in Education. 1909, p. 7.

має ніяких моральних цілей, ні завдань, натомість має суспільні цілі й завдання.

Що таке суспільність? Дюї каже, що це певна скількість людей, зв'язаних в спільноту спільною працею, яка йде по спільній лінії, в спільному дусі і для спільних цілей. Праця цих людей має в суті суспільний характер, бо вона має на меті суспільні потреби. А без праці цивілізація не може розвиватися, бо праця є суспільною базою життя. Під працею Дюї розуміє, очевидно, фізичну працю, бо в демократичній суспільності, каже він, тільки така праця є зasadничим чинником. Праця є соціальною базою існування й суспільного життя. Коли виховання має аспірації запрявляти учнів до життя в демократичному суспільстві, воно мусить завжди мати на увазі той факт, що фізична праця є соціальною базою життя й існування. Тому школа мусить індустріалізуватися. Це не значить, що вона має бути знаряддям існуючої індустріальної системи, тільки значить, що вона має використати індустрію для власної реорганізації.⁹⁹

Всі виховні реформатори, слідом за Руссо, дивилися на виховання як на найкращий засіб регенерації суспільства, а це можна осягнути, на думку Дюї, тільки соціалізацією виховання, тобто перетворенням школи в частину справжнього активного життя,¹⁰⁰ і демократизацією її. На цю демократизацію школи Дюї звертає особливу увагу, бо ідеали культури й виховання були, як він каже, і ще й далі є такі, що задовільнюють вимоги й зацікавлення тільки аристократичної і дозвільній кляси. Значить, виховання мусить бути наскрізь демократичне. Розвиток демократичного почуття, це один з важніших ідеалів нової школи. А одним із засобів демократизації школи є впровадження фізичної роботи. Предмети навчання повинні бути подумані так, щоб допомагати дитині розуміти соціальну спільноту життя. Нова школа ставить в центрі зацікавлення й праці саму дитину, бо традиційна концентрується на чомусь іншому. Нова школа пересуває „осередок тяготи“ на дитину. Це виховна революція, подібна до Коперникової, що пересунула астрономічний осередок із землі на сонце. В цьому випадку дитина стає тим сонцем, довкола якого мають обертатися всі виховні засоби, бо задля неї вони саме й зорганізовані.

* * *

Ми старалися представити коротко але об'єктивно, головні ідеї виховної системи Дюї, не пробуючи їх аналізувати й критикувати, бо це не є тут нашим завданням, але коли застосувати до цієї прагматичної філософії її власну експериментальну методу, мовляв, ідея чи теорія добра, коли доброю покажеться в практиці, то доведеться сказати, що виховна ідеологія Дюї не витримала проби життя, тобто не виявилася в практиці доброю. Що вона має і певні позитиви, цього не можна заперечити, але там, де вона діє з усією силою, здебільша в державних школах, її недоліки виявляються в усій повноті саме у вислідах виховання, назагал мізерних, а часто й фатальних. Подібні наслідки дає й прагматична філософія, яка стала вже американською ментальністю і в політичній діяльності, але це вже окрема тема, якої тут не будемо порушувати, хоч при цій нагоді пригадаємо такиsovетський експеримент з виховною філософією Дюї.

Нашим людям, мабуть, відомо, з яким захопленням поставилися

⁹⁹ Schools of Tomorrow. 1915, p. 311.

¹⁰⁰ Там же, ст. 173, 174.

були московські більшевики до виховної теорії й „прогресивної школи“ Дюї в початках свого існування. Деякі його твори, як „Школа і суспільність“, відомі були в Росії в перекладі ще перед першою світовою війною, але після 1917 року виховні ідеї Дюї були в цілому ССР незвичайно популярні. В 1920-х роках з'явилися були переклади кількох творів Дюї, між ними та сама „Школа і суспільність“ та „Завтрашня школа“. Визначні російські педагоги того часу, як С. Шатський, А. Пінкевич, П. Блонський, А. Луначарський та інші дуже високо цінили „мислителя Дюї“ і заохочували студентів вивчати його філософію. Вони трактували його як дуже близького до марксизму й російського комунізму „іноземного мислителя“. „Советская Большая Энциклопедия“ ще в 1931 р. писала про Дюї як про визначного американського філософа, психолога, соціолога й педагога і з'ясовувала його ідеї в досить обширній статті.

Незабаром однаке, зараз таки наступного року, все грунтовно змінилося. Більшевики нагло побачили, що „нова школа“, яку вони з таким революційним запалом заводили, для „перманентної революції“ показалася непридатною, не дивившись на те, що „нова школа“ з великим респектом ставиться до фізичної праці, яку більшевики боготворять. Влаштовані на американський зразок т. зв. „трудові школи“ і робітничі факультети (робфаки), призначенні для комуністичної і прокомуністичної молоді, та введені найmodерніші методи виховання — а модерніми й прогресивними були всі ті методи, що протиставилися традиційним і поборювали їх як буржуазні і контрреволюційні — показалися раптом шкідливими й ворожими. Зрештою в тому приблизно часі, а то й навіть раніше, почали зникати й деякі інші „революційні“ інновації, якими більшевики хотіли здивувати світ. Наприклад, в армії й маринарці заведено старі порядки, особливо стару військову дисципліну, ще до 30-тих років. На школу ж, в якій теж сильно давався відчути брак дисципліни, прийшла черга аж у 1932 році. Старі царські педагоги, що стали на службу більшевизму, постійно домагалися, для добра російської революції, скінчити з усією отою хаотичною, як вони казали, виховною „свистопляскою“, скрайно ворою солідному систематичному навчанню. Та й практика показала, що молодь, вихована в „трудових школах“, не навчилася нічого. Коли довелось їй ставати до іспитів, які кваліфікували до вищих студій, советська молодь виявилася дуже малограмотною, бо „трудова школа“ давала кваліфікації тільки до фізичної праці, і більш до нічого. З уваги на ці недоліки ЦК партії видав 1931 р. „указ“¹⁰¹, що школи мусять краще виконувати свої завдання, а в серпні 1932 р. вийшов партійний запорядок про реорганізацію всієї виховної системи в цілому Сов. Союзі. В цьому запорядку говориться, що першою справою советської виховної системи є привернення в школах дисципліни, без якої не може бути правдивого советського виховання. В багатьох школах завданням завести і втримати порядок і дисципліну були обтяженні студентські чи учнівські (класові) самоврядні громади, а вчителеві призначена була тільки пасивна роль. Тепер же декрет віддавав всю владу в школі знову шкільним керівникам і вчительству, які мали якнайскоріше привернути шкільну дисципліну і старі порядки, включно із шкільними підручниками, які в „трудовій школі“ втратили були будь-яке значення.¹⁰² В „указі“ КП від 12-го лютого 1933 виразно

¹⁰¹ Там же, ст. 168.

¹⁰² „Коммунистическое Воспитание“, 1933, № 2, 67.

й отверто засуджується політику Камісаріяту Народної Освіти відносно шкільних підручників і касується обіжник Шкільного Відділу Комісаріяту Нар. Освіти від 8. серпня 1918 р., який викинув шкільні підручники з усіх советських шкіл.

А щодо Дюї, то він нагло став ворогом советського народу. Той самий Пінкевич, що недавно „восхваляв“ Дюї під same небо, згадав його ім'я в своїй праці „Наука й виховання в ССР“ тільки один-єдиний раз. А тому, що Дюї був якось там звязаний з троцькізмом, то разом із Троцьким відсудили від чести і цього „іноземного мислителя“ не тільки в ССР, але в усьому комуністичному світі. В останніх часах, з початком минулого десятиліття, почався сильний наступ на Дюї і його філософію. Та сама „Большая Советская Энциклопедия“, що колись його так розхвалювала, помістила в новому виданні 1952 р. коротеньку статтю, в якій називає Дюї „реакційним буржуазним філософом і соціологом, що працював в інтересах агресивної політики американського уряду. Окрім того стаття оскаржує Дюї за поширювання обскурантизму й аморальності та за те, що він начебто використовував виховання як засіб індоктринації капіталізму і підсичування ненависті до комунізму. Філософію Дюї стаття називає філософією війни і фашизму, а самого Дюї називає проклятатором сучасної американської реакції, ідеологом американського імперіалізму та скаженим ворогом ССР, країн народної демократії і революційної теорії Маркса-Леніна. В 1952 р. вийшла окрім того в ССР монографія про Дюї п. з. „Педагогика Д. Дюї на службі современной американской реакции“, яку написав В. С. Шевкін. В останньому розділі цієї праці автор робить висновок, що Дюї не тільки ворог советської держави й народу, але й злющий ворог американського народу і всього миролюбного людства на землі. М. ін., коли ця праця писалася, ще живий був Сталін, тому автор книжки про Дюї представив Сталіна як єдиного правдивого й великого виховника советського народу і всього прогресивного людства.¹⁰³

РЕЦЕНЗІЯ

Степан Шах. О. Маркіян Шашкевич та галицьке відродження. Ювілейне видання у 150-ліття народин поета. Париж-Мюнхен 1961, 229 стор.

Ще минулого року з'явилася, але тільки цього року дійшла до нас праця відомого автора незвичайно цікавих споминів про Львів, Степана Шаха, про М. Шашкевича і галицьке національне відродження. Праця видана Українським Християнським Рухом в Європі. Оскільки не помилемося, то це в нас покищо перша більша праця про галицького пробудителя в 150-ті роковини його народження, видана на еміграції. Газетних статей було, очевидно більше, але вони здебільші губляться по газетах і не

притягають більшої уваги, зате книжка завжди на очах читача і завжди пригадує йому постать, яка потрудилася для відродження українського народу. Здається, що солідну наукову працю про Шашкевича підготовляє довголітній дослідник Шашкевича і галицького відродження проф. М. Тершаковець; а видати її має ювілейний комітет для відзначення Шашкевичевих роковин (у Філадельфії).

Праця С. Шаха складається з трьох частин в першій автор подає широке історичне тло, в другій детальну біографію Шашкевича з безліччю цікавих деталів історичного, культурного, політичного, релігійного а то й географічного (Продовження на 54 стор.)

¹⁰³ John Dewey: Master Educator. N. Y. 1961, p. 144-7.

Михайло Кушнір / ПОСТАВА ЛЮДИНИ ДО БУТТЯ

Християнська релігія сформувала характеристичну поставу людини до буття, поставу, яка спиралася на переконання, що буття, як Божий твір, є ладом і гармонією, а людина має в ньому запевнену участь, цебто людські вартості й цілі мають об'єктивний сенс. І хоча життєві труднощі, терпіння і невдачі людини могли бути досить великі, то все ж і в найглибших основах людина була співмірна з буттям. Вона осягала повне з ним поєднання, коли вірно виконувала свої обов'язки, визначені Богом. Згідно з тими переконаннями формувалася людська поставка до буття і його різнопородних форм. Це була поставка любові й довір'я, контемпляції і пошани, співжиття і виконування повинностей. Зло і боротьба ставали елементами цього ладу, що були потрібні як моральна проба, як школа покори, як зазив до відповідного чину, якого місією було досконалення буття.

Згодом ця середньовічна концепція впала, а на її місце постала нова, яка інтерпретувала буття в чисто світський спосіб. Цю нову концепцію висуває, починаючи від ренесансу, природознавство. Таким чином формуються дві концепції буття, з яких одна, розвинена вже в XVII столітті, розуміє буття як механіку і каже, що буттям не володіють цілі, але причини, а ті причини мають виключно механічний характер. Закони механіки, це єдині закони буття.

Ще Декарт вагається включити людину в так понятій світ і визнає побіч нього якусь другу, немеханічну, форму буття, але матеріялісти доби просвітительства відкинули ці вагання і стали трактувати людину й суспільне життя, подібно як природу, механічно. Людина-машина — такий був титул відомого твору *de la Mettrie* (1709—1751). А XIX століття, століття техніки, скріпило ці позиції.

Друга концепція, яку витворило це століття, інтерпретує буття як боротьбу. Цю концепцію посилювало багато інших світоглядових напрямів, тому вона була спільною майже для всіх найважніших духових течій XIX століття, не зважаючи на різниці між ними. Це була перш за все концепція революційно-романтична, що звеличувала героїзм, рівночасність бігунових протилежностей. Філософія духа і філософія природи — особливо Шеллінга — спиралася саме на цій концепції буття. Цю думку висловлював теж Гегель, переконуючи, що суперечність є суттю буття. Тільки там, де існує суперечність, існує життя. Подібну думку висказує і Дарвін, формуючи свій закон боротьби за буття як основу буття. Він каже, наприклад, що треба навіть прагнути загострення цеї боротьби, бо тільки боротьбі завдаємо існування і все добро в світі.

З біологізму Дарвіна і з діялектики Гегеля черпали сили філософія капіталізму і філософія соціалізму, згідно підкреслюючи, хоча в різних сформульованнях, зasadу боротьби. Ідея вільної конкуренції, подібно як ідея боротьби кляс, видавалася основним і конечним чинником розвитку. Всі намагання послабити їх силу і безоглядність розглядалися як шкідливі. В другій половині XIX століття філософія Ніцше була найкращим свідоцтвом значення, яке здобула собі ідея боротьби. Вона була дисконтована як індивідуалістичними, так і колективістичними струями. Ідея людини набирала щораз більше рис, які виникали з волі сили, з прагнення переваги, з бажання володіти. Навіть демократія ставала часто тільки вирівнянням шанс боротьби одиниць. Право індивідуальності прийнялося як прояв сили. Прагматизм і філософія Сореля вели до тих же переконань.

Та рівночасно формується і дозріває філософія імперіялізму, а ідея боротьби стає в ній ключем, що відмікає таємниці минулого і майбутнього

народів та держав, а також одиниць і культурних течій. В наших часах ця ідея ще загострилася. Диктатура пролетаріату чи диктатура партії і вождя втримується завдяки постійній боротьбі з внутрішніми і зовнішніми ворогами. Боротьба є стихією тих тотальних ідеологій і тих різноманітних струй, що виявляють своєрідний характер новочасності. Бо хоч боротьба між одиницями, клясами, державами завжди існувала впродовж історії, то все таки вона ніколи раніше не була винесена на вершини світоглядової засади, не була трактована як найістотніший, найглибший закон буття.

Обі ці концепції буття, як механізму, так і боротьби, переформували традиційну поставу людини до життя. В такому понятому буттю людське життя було непевне і нічим незабезпечене. З цього приводу родилося почування ніяковості людини, занепокоєння, страху, а водночас виринало прагнення самостійного забезпечення собі долі, силою перемогти всі противенства. Насамперед у відношенні до природи. Вирікаючися ідеї Бога, люди втратили віру в Провидіння, що керує життям. Природа перестала бути силою, керованою волею Бога і ставала стихією. Середньовічна людина боялася тільки Бога, який міг карати людину, користуючись силами природи. Але самі собою ті сили не були страшні, бо вони не були незалежні. Тепер же людина стала віч-на-віч із цією могутньою силою, чужою і байдужою, а може навіть ворожою. Від Мальтуса сила цеї концепції, що інтерпретує природу, як жорстоку і скупу силу, скріплюється. Вона накидає страх перед голодом і конечністю самообмежень. Її вплив на дальші покоління був величезний. З цеї концепції черпав для своєї концепції боротьби за існування і Дарвін. Жорстокість недостатку була теж точкою виходу марксизму. А в психологічній ділянці цю думку ловив Фройд, який казав, що болісне здергування гонів є конечністю, бо природа не дозволяє на їх повне заспокоєння.

Трохи пізніше почала дозрівати інша постать страху: страху людини перед самою собою. Ще в XVII столітті панівною концепцією була оптимістично-раціоналістична концепція, яка думала, що людина може наскрізь проглянути свою власну психіку і цілковито нею володіти. В XIX столітті романтизм і натуралізм повалили цю віру. Романтизм відслонив людській психіці несподівані і мрячні провалля, натуралізм, аналізуючи її природними методами, викрив могутню ролю інстинктів та імпульсів. Психоаналіза докінчила діло. Як слухно каже Фройд, це був найболячіший удар для амбіції і гідності людини, після ударів, які на неї впали з доктрини Коперника, що скинув землю з упривілейованого становища у всесвіті, і з доктрини Дарвіна, який відкинув різницю між людиною і твариною. Людина перестала бути царем себе самої. Її життя набувало демонічного характеру.

Та крім страху перед природою і перед самим собою дозрівав у новочасній епосі ще страх перед буттям — метафізичний страх. Середньовічна людина теж лякалася, але це був страх іншого роду. Це був страх перед Богом з приводу невиконаних повинностей. Однаке той, хто жив згідно з Божим законом, не потребував нічого боятися. Метафізичний страх має інший характер, він є виразом непевності метафізичного положення людини у всесвіті, свідоцтвом її осамітнення. Це занепокоєння зростає особливо в XIX столітті, від Шопенгауера аж до сучасного Гайдегера, звичайно в товаристві пессімізму, знеохоти й смутку. Неспокій торкається не тільки всієї людської культури, її сенсу й вартості супроти всесвіту, але теж і долі окремої людини. Проблема часу і проминання, особливо проблема смерті, стають найбільш занепокійливими питаннями. Від Канта до Бергсона філософія вперто розглядає проблему часу. Від романтиків аж до Фройда можемо обсервувати дужання з проблемою смерті, прагнення зробити її менше страшною, намагання якогось присвоєння її людині. Також і в філософії історизму виступає ця проблема проминання як найбільш дошкульна.

Новітня епоха завжди шукала виходу з неволі, занепокоєння й страху. Вона находила його передусім на шляху, вказаному вже колись Беконом, на шляху сили супроти природи. Коли людина, залишена сам-на-сам з чужим їй світом, то вона тільки своєю силою зуміє створити собі забезпечення, вимусити послух й утривалити існування. Та людська сила — це наука і скріплена технікою праця. Від утопійного соціалізму до марксизму і від марксизму до технократичної філософії висловлюється ця думка, не чужа теж і представникам капіталізму. Страх перед природою, побоювання недостатку, мариво голоду — все це може бути переборене науковою, технікою і працею. Людина створює, завдяки тим чинникам, не зважаючи на природу, не тільки власне царство достатку, але теж забезпечує свою цілу духову культуру. Сила людини, скріплена науковою і технікою, здобуває таким чином майже божеську могутність. Обрії можливостей, що виринають перед нею, видаються безмежні. З цього джерела випливають гордість і оптимізм.

Інший спосіб опанування страху голосила філософія, що ліквідувала метафізичну проблематику. Вперше зробив це виразно Ніцше, який повірив у можливість переборення всякого страху творчою силою людини. Сильні і творчі люди не дбають про забезпечення. Вони вносять свій твір в буття, не зважаючи ні на що. Християнство, яке було релігією слабих людей, навчило нас прагнути опіки і тривожитися, коли її немає. Покоління сильних людей не потребує того.

Подібно протиставляється християнству і Берtrand Рассель, який переконує, що творчі імпульси, пробуджені і звільнені з пут нахиlu до посідання, запевняють людині відвагу самітності. Тоді вона не буде шукати жадних об'єктивних підтверджені у бутті для власних діл і змагань.

Таким чином постава новочасної людини до буття мала подвійний характер: страх і занепокоєння, що висловлюють почуття чужості людини в бутті, спліталися з гордістю і певністю, які виникали із зростаючої людської сили супроти сил природи і супроти себе. Не була це випадкова подвійність. Почуття страху і прагнення сили є спряженими і взаємно обумовлюючими пережиттями. Сучасна психологія, що висказує в тезах дуже вірно — навіть часто всупереч свідомим замірам — характер сучасної людини, з великою силою підкреслює амбівалентність тих переживань. Особливо в системі Адлера взаємно сплітаються почування страху і пониження з прагненнями сили і володіння. Це сплетення має вияснювати людину: її думки, її змагання, її характер. У зв'язку з психологією Адлера, що думку перевірював і пробував пристосувати до сучасних аналіз де Ман. Його критика марксівського соціалізму спирається, між іншими, на цей саме засаді. Страх і прагнення сили вияснюють стосунки між суспільними класами, а також між масою і провідниками.

Усвідомлення цеї амбівалентності „страху — сили“ виходить поза всю дотеперішню проблематику. Бо амбівалентність виявляє, що тяжко вірити, щоб змагання до сили, а навіть здобута могутність, були істотним і тривалим втихомиренням страху. Завжди залишається напруження, що виникає з основного протиставлення буття людині. Прагнення тривалої з ним гармонії не є усунене, тільки хвилинно приглушено. А цей культ сили і влади, які це прагнення заглушать у хвилинах боротьби або в періодах успіхів, є чинником, що ще більше поглиблює дисгармонію буття з людиною.

Формована в тих умовинах людська постава є одностороннім затісненням можливостей, що відкрилися перед людиною. В сучасній мислі дозвіває щораз сильніша критика володарської постави. Вона спричинює, що стосунки між людиною і природою, між людськими одиницями, між групами стають мілкі. Розум стає знаряддям здобування могутності, а не мудrosti. Почування стають важними як чинники боротьби, або як вдоволення з пере-

моги, натомість втрачають всякий сенс, що ще залишився, і втрачають вартисть. Глибший контакт з метафізичними проблемами і внутрішнім змістом особового життя зірваний.

Сучасна думка, піддаючи таким чином критиці ідеї сили й могутності, як начальні засади відношення людини до буття, змагає до переборення цього основного дуалізму, який новітня доба встановила в концепціях буття як машини, і буття як боротьби. Щораз сильніший іде спір з визнавцями механістичної доктрини, а сучасна наука про світ, відходить від механістичних схем і пробує розуміти його як космос, в якому людина, як каже Джемс, зовсім не є інtrузом. Таким чином нав'язується зв'язок посвоячення; засада протиставлення перекреслена. Водночас відбувається критика метафізики боротьби. Від Крапоткіна до Бергсона зростають застереження до дарвінізму, в ревізії соціалізму де Ман атакує саме ідеї боротьби.

В цих умовинах починає формуватися нова концепція — спільноти людини й буття. Вона зasadничо різиться від матеріалістичного монізму XIX століття, який цю спільноту розумів як зведення без решти всіх вищих форм існування до спільного, фізико-хемічного підложжя. Спільнота людини й буття ґрунтуються на метафізичному переконанні, що характер буття є співмірний з тими усіма змістами й вартостями, які людина визнає найвищими. Ті пережиття не є суб'єктивною оманою. В них виявляється істота буття. Водночас ця концепція відрізується від лантеїзму Спіноци і романтиків, бо вона визнає внутрішнє напруження сил в обсягу зasadничої гармонії буття. Вона не є експансивізмом чинів і настроїв, але має активний і відповідальний стосунок до буття.

На цих метафізичних підставах спирається ревізія відношення людей до природи і людей між собою. Боротьба з природою і панування над нею, які є виключним ідеалом володарської постави, уступає місце ідеям співжиття й охорони. Становище Раскіна, яке колись видавалося чудачною смішністю, починає здобувати признання, навіть у колах молодших техніків. Воно критикує їх варварську поставу і brutальні методи техніки XIX століття. Щораз уважніше слухається голосу Сходу, який пригадує Європі, як один із її головних гріхів, зірвання живого зв'язку з природою, спричинене одностороннім скоплюванням її з точки бачення володарської постави.

У взаєминах між людьми дозрівало теж зрозуміння вартости спільноти. В соціалізмі сильно підкреслена ідея пролетарської солідарності, в націоналізмі унагляднено значення національного зв'язку. В обох цих доктринах ідея солідарності і спільноти була однаке заплутана в сіть клічів боротьби. Згодом дозріла націоналістична мисль і намагалася цю ідею спільноти звільнити від клічів боротьби, наголошуючи поглиблення безпосередніх стосунків людини до людини. Поборюючи колективізацію й інституціоналізацію життя, вона підкреслювала значення стосунків, що виникають між конкретними одиницями. Я і ти, це основне вогнище співжиття. Суспільний світ повинен бути інтерпретований, як світ „я і ти“, а ніколи як світ третьої особи. Врешті і найновіша психологія, особливо Адлера, але останньо і Фройда, часто підкреслювала, що ідеал сили є деструктивним чинником у духовому життю і що тільки будуюча спільнота любов є творчим чинником. Тими різними шляхами, ще перехрещеними із шляхами боротьби, мандрувала ідея любови й спільноти.

А в релігійності, що відроджується на наших очах, здобуває щораз глибше підтвердження підставова віра в основну співмірність людини й буття. Ця віра виходить поза ті межі, в яких новітня людина переживала своє існування. Поза межею боротьби, страху і прагнення могутності, починає формуватися нова поставка. Ідея спільноти між людьми та між людиною і буттям, ідея любови й співжиття відзискує свої права. Суттю буття стає гармонія,

а не боротьба. Людина має осягати і поширювати своє покликання шляхом поширення і поглиблення співжиття, а не шляхом поширювання засягу боротьби. Тому мірою людини стає те, з чим вона співжие, а не те, з чим вона бореться. На цьому шляху виникає визволення з амбіваленції „страху-сили“, дегенеруючої людину, і з метафізики боротьби, що нищить всі інші вартості.

Матеріали до „Словника літератури“

I. Боднарук / „РУСЬКИЙ ВАЛЬТЕР СКОТТ ІЗ СКОМОРОХ“

Вакації 1939 року провів я в Карпатах, у Головецьку. Ми влаштовували часто прогулянки, в тому теж прогулянку до Плав'я й Хітара. В тих селях особливо бешкетували польські прикордонники, коли пацифікували напередодні війни нашу Бойківщину у зв'язку з подіями на Закарпатті. Тому цікаво було мені побачити ті місцевості, де так жорстоко розправлялися з нашими селянами польські копісти, а може й почути неодне з уст тих, що на власний шкурі пережили страхіття. При наджувала мене та прогулянка і тим, що Хітар і Плав'я лежать близько кордонів Карпатської України, отже, сподівався я, що зможу від тамошніх людей почути цікаві речі про те, що діялося в ті велиki для нас дні по той бік Бескиду.

На приходстві в Хітарі познайомився я із стареньким парохом, о. Дмитром Йосифовичем, колись відомим поетом і письменником, що писав теж під псевдонімами Василь Ріленко й Орест Дубенський. Любувався я тут великою гостинністю Теодоровичів (дочка поета вийшла за Теодоровича), а ще більше патріархальним виглядом хворого письменника, його довгою сивою бородою, розмовою з ним і його гарною, чистою літературною мовою. Старенький парох уже від року лежав у ліжку. Хоч хворий, він залюблек говорив про літературу і в розмові про неї помітно оживлявся. А зимою 1942 р. прийшла з глухого Хітара вістка, що о. Йосифович помер. Застиг у роз-

гарі II-ої світової війни анахорет із Хітара, забутий усіма, а молодшому поколінню навіть з імені невідомий. А шкода, бо був це поет із великою культурою слова, дуже талановитий, замітний ще й тим, що писав свої твори чистою літературною мовою, що серед старших галицьких письменників рідко траплялося. Його гарні вірші ще й сьогодні нас чарутуть.

Серед станиславівської шкільної й бурсацької молоді другої половини минулого століття був Дм. Йосифович дуже популярний. Він багато читав і вмів заохотити добрим прикладом своїх товаришів до читання й пізнавання чужих літератур. Та не тільки читав багато, але й сам пробував писати. Вже в IV класі гімназійній складав вірші й давав їх читати своєму професорові Євгенові Желехівському, відому авторові українсько-німецького словника. Ховалався тоді під псевдонімом Василь Ріленко. Коли помер його щирий друг і товариш із станиславівської гімназії, відомий новеліст о. Михайло Петрушевич, Ріленко присвятив йому в „Зорі“ 1895 року гарну загадку. М. Петрушевич називав його, жартуючи, руським Вальтер Скоттом із Скоморох — пише Прокіп Мостович у некрологі про Михайла Петрушевича. Бо Дм. Йосифович — В. Ріленко був родом із Скоморох Нових під Болшівцями, де народився 1867 р.

Після VII класі перенісся Йосифович до Бережан і, здавши там матуру, поїхав до Львова на теологію.

Закінчивши її, душпастирював в Яричеві Новім коло Львова (1895—1897), у Вербілівцях біля Рогатина, а далі в Середпільцях. Почалося для нього тверде життя, повне громадської й політичної праці. Треба було боротися з галицькою адміністрацією й польськими ксьондзами за українські душі та з виборчими надежжиттями галицьких старостів. Сред злоби дня почав талановитий поет занедбувати літературу. Ще гірше стало, коли о. Йосифович пішов до Хітара, де тільки раз на тиждень приходила пошта й не було інтелігентного товариства. Вічна нудьга бойківських гір відрвала його вкінці від поезії та вбila великий талант.

Ще з гімназії посылав Йосифович свої вірші до „Зорі“. В „Зорі“, яку редактував тоді В. Лукич, з кінцем 80-тих років почали друкуватися під псевдонімом Орест Дубенський Йосифовичеві переклади баллад Шіллера, яким він тоді захоплювався. Його оригінальні твори зберігаються в архіві НТШ у Львові. В них видно велику дбайливість автора про чистоту мови й гарну форму вірша. Зразком тут може бути його байка „Бовк та овеча рада“, друкована в „Зорі“ 1894 р.

Після 1890 р. Йосифович написав мало віршів, а ще менше любовної лірики, якій чимало часу присвячував у молодих роках. Громадські мотиви почали дедалі частіше виступати в його віршах після 1890 року. Програмовим був його вірш „Заява“, написаний у жовтні 1891 р. і поміщений в „Зорі“ 1892 р. Ось уривок:

Хоч ти, дівчино, гарна, як лелія,
Й рожеві цвіти носиш на лиці,
І чудний в тебе голос соловія, —
Ta не припадеш до душі мені!
Бо в лоні я ношу події світа
І чую болі людськости тяжкі:
Багрянородні й нагота невкрита
До мене кличуть в боротьбі важкій.

На ту зміну безперечно мусів мати вплив Іван Франко, яким Йосифович,

як і вся тодішня, навіть богословська, молодь захоплювалися.

Яке було життя талановитого поета в Хітарі, де сірі дні вбивали зацікавлення до всього вищого, хай скажуть оці рядки вірша „Гості“, що друкувався в Літературному Віснику XLVIII.

Отак сиджу я на селі,
Беру книжки — все ті самі;
Читаю тисяч раз одно,
Що вивчив наізуст давно.
Все та ж бездушина мертвота
І та ж нудьга тупа, пуста.
Життя пливе без мрій, без дум;
Снує в умі порожнім сум
Те павутиння самоти,
В якім живцем згибаєш ти,
Як муха. Твій павук повзе,
Довбе вже мозок, кровлю ссе.

Яка безмежна трагедія вів від цих рядків! Трагедія непересічної людини, яка мусить марнувати свої здібності в атмосфері глухого гірського села, куди навіть важко дістатися.

Після довшої мовчанки, Йосифович взявся знову за перо, і 1906 р. почали появлятися його переклади з Гете. В архіві НТШ у Львові зберігся рукопис перекладу Гете „Притчі про підкову“, який виправив сам Іван Франко, що був завжди дуже строгий критик і рецензент, а все ж у тексті перекладу Йосифовича поправив дуже мало. Значить, мова Йосифовича подобалася навіть Франкові.

В 1906 році з'явилися в ЛНВ ще два ліричні вірші Йосифовича: „Щастє“ і „На синяві небес“. Наведу повністю текст другого вірша.

На синяві небес у час погідний ночі
Блисťять прекрасних зір живі,
моторні очі
І шепотять мені: скінчивши діло дня,
Ти виходи до нас, утомлене дитя.
І все як день журний потоне в пітьмі
мряк,
Устелить луг туман, ущухне гав
собак
І е така тиша, що й не бренить
комар,

Кидаю все — дивлюсь на небеса без хмар.

Говорять зіроньки мені тоді: Витай!
Тиша дає спокій, а ми даемо рай
Тому, хто від землі свій погляд
відріве
І в небо, як глядить, він небом тим живе.

Вірш Йосифовича „Щастє“ наскрізь суб'єктивний і пронизаний трохи пессімізмом.

Не знаємо, чи після того писав що Йосифович, бо ніде в ніякому часописі ні журналі не появлялися вже його твори. Можна думати, що таки писав, бо 1926 року вислав на руки д-ра Донцова, редактора „Вісника“, довгу поему „У верховинній дебрі, різдвяна повість“. Ця поема зберігається теж в архіві НТШ у Львові. Умовини життя в гірському селі відбилися на авторові так, що поема вийшла слаба змістом, формою, а навіть мовою, в наслідок чого редакція не надрукувала її. Поема була багато гірша від колишніх творів Йосифовича. Мова засмічена словами з язичія галицьких москвофілів.

Ще на теології Йосифович дійшов до висновку, що перекладна праця більш вартісна для народу, ніж лірика. Тому й почав він перекладати з чужих літератур. Ми вже згадали переклади з Шіллера й Гете. Тут додамо, що Йосифович переклав В. Ко-

роленка „Сліпого музику“ і цей переклад вийшов друком 1890 року в „Бібліотеці найзначніших повістей“ „Діла“. Далі переклав Йосифович із своїм товаришем-теологом Мартіном Миколайчуком повість Данилевського „Збігці в Новоросії“, друковану 1892 р. у Львові заходом Д. Гладиловича. У вищезгаданій „Бібліотеці найзначніших повістей“ у Львові появився переклад повісті Равіти-Гавронського „Гетьман Мазепа“, а 1897 р. переклад роману Костомарова „Кудеяр“. У 1895 р. у Львові вийшов переклад Гете „Іфігенія в Таврії“, про який Остап Макарушка писав, що наша перекладна література „може лише вдячна бути пану Ріленкові за так гарний набуток“.

Писав Йосифович і оригінальні оповідання. Так, напр., у „Зорі“ 1894 року друкувалося його оповідання „По городських вулицях“, а 1892 р. там же „Провинник“. У першому автор виявляє велику прихильність до жебраків і калік, а нехіт до багачів-жидів; тема другого взята з вояцького життя й оправцювана в реалістичному дусі.

Про Йосифовича написав невелику, дуже прихильну, статтю Остап Макарушка, а після смерті письменника присвятів йому гарну й теплу статтю Василь Сімович (Краківські Вісті, 1942).

РЕЦЕНЗІЯ, із 47 стор.

та побутового характеру, а в третій говорить про вшанування пам'яті Шашкевича, про видання його творів та про наукові студії й літературознавчі праці про нього.

Починає автор свою працю від упадку Галицько-волинської держави, бо від тієї хвилини починається, на його думку, визвольна боротьба українського народу, яка тривала понад 400 років. Одним з її етапів була і Шашкевичева доба та його ж літературна й культурно-громадська діяльність.

Можна сперечатися з деякими твер-

дженнями автора в цій частині його праці, що в Галичині під Польщею „все — від української шляхти почавши — польшилося“ (ст. 6). Чи таки справді все? З історії знаємо, що головно чи поголовно польшилася шляхта, а частинно теж і католицьке духовенство, але країна частина духовенства і народ, власне, не польшилися. Це автор і сам трохи далі стверджує і сам себе заперечує, коли каже, що „оборону „руської віри і нації“ перейняло на свої рамена пригноблене міщанство та нище (має бути нижче — Б. Р.), мало тоді образоване (Продовження на стор. 68)

Д-р Роман О. Климкевич / НАЙДАВНІШІ ПЕЧАТИ МІСТА ЛЬВОВА

Львів займає окреме місце в історії української міської сфрагістики і стоїть в ряді шістьох староукраїнських міст, які зберегли речеві пам'ятки свого середньовічного печатництва, скількістю збережених печатей на першому місці, а під оглядом їх давності за всією правдоподібністю на другому. Це покаже нам докладніше зіставлення:

Місто	Скількість печатей	Століття
Володимир	одна	XIII
Коросно	одна	XIV
Ланьцут	одна	XIV
Львів	четири	XIV
Перемишль	дві	XIV
Судова Вишня	одна	XIV

Бачимо, що чотири середньовічні печаті Львова творять майже половину не тільки збережених міських афрагістичних памяток тогочасної Галичини, але і всієї тогочасної України, що теж вказує на велике культурне, політичне й економічне значення давнього Львова.¹

Чотири збережені міські печаті Львова мають особливе значення не тільки для історії міської, але й для національно-державної сфрагістики й геральдики. Вміщенні на них зображення лева династії Романовичів, поруч королівсько-княжих печатей Лева Даниловича, Юрія Левовича й Володислава Опольського та монет угорських, польських і литовсько-руських монархів, які перебрали державну спадщину Романовичів, є найдавнішими пам'ятками королівського золотого лева в блакитному полі — гербу Галицько-володимирського королівства під природженими володарями від кінця XIII до по-ловини XIV століття, опісля Руського Королівства під чужомовними володарями аж до початку XV століття, національного гербу відродженого українства від 1848 до 1918 рр., державного гербу З. У. Н. Р. і джерела сполуки барв сучасних найвищих українських національних інсигній, а саме гербу й прaporу.

Виготовлення міських печатей доручувано в середньовіччі, звичайно, найкращому ритівникові чи золотникові даного міста і тому чотири згадані львівські печаті представляють собою цінні пам'ятки староукраїнського прикладного мистецтва, а передусім ремісничої вміlosti цього ж міста.

В цій статті беремо під увагу тільки чотири середньовічні печаті Львова; пізнішу сфрагістику цього міста залишаємо поза увагою, як теж давні геральдичні пам'ятки Львова, бо його середньовічні гербові зображення, на жаль, не збереглися. Печаті розглядаємо не в порядку давності їх постання, бо це майже неможливе для точного визначення, а під оглядом їх урядового застосування і значення, що видно виразно з їхнього змісту й виду. Збереглися дві радничі й дві лавничі печаті.

Перша радничча печать з довкільним надписом: S : CIVITATIS : LEM-BVRGENSIS (початок і кінець надпису відділені одне від одного хрестиком), округла, має в промірі 52 мм. і містить в собі ось яке зображення: в скісно-кратчастому й засіяному хрестиками полі стоїть твердинна брама з трьома баштами, з яких кожна завершена зубцями й має одне вікно, при чому середина вища від крайніх, а в широкій брамі лев у ході в свою праву сторону з легко піднесеною правою лапою. Буква „S“ означає в цьому випадку SIGILLUM (печать). Заховалася ця печать при трьох документах: з 1370 року в Національній Бібліотеці в Варшаві, з 1390 року в Торунському

¹ Виготовлена автором друга стаття про найдавніші печаті п'ятьох інших українських міст зможе з'явитися незабаром друком у цьому ж журналі.

архіві і з 1472 року в Данцігському архіві. Походить вона приблизно з половини XIV століття. Рисунок цієї печаті знайде читач у збірнику „Львів“², в студії про археологічне минуле княжого Львова П. Курінного, в німецькому збірнику, виданому українськими науковцями в Мюнхені,³ в наукових працях польських сфрагістів Гумовського,⁴ Чоловського⁵ і Пекосінського,⁶ і врешті згадує цю печать у своїх споминах С. Шах,⁷ а крім того можна знайти її спрошені рисунки й поверховні описи в численних українських наукових і популярних виданнях.

Друга Радника Печать, теж округла, але менша, бо має в промірі 38 мм., з таким же довкільним латинським надписом: S · CVITATIS · LEMBVRGENSIS (початок і кінець надпису відділені хрестиком, а останнє й передостаннє слова крапкою на половині висоти букв), містить у собі подібне зображення: широка брама твердині з трьома низькими, безвіконними й завершеними зубцями баштами, при чому середня трохи вища від крайніх, а в брамі лев у ході в свою праву сторону. Заховалася вона на документах з 1359 року у Львівському архіві, з 1400, 1403, 1404 і 1406 в Торунському архіві. Постала вона приблизно в половині XIV століття та після всієї правдоподібності трохи раніше від першої радничої печаті, на що вказує її менше витончене, мистецьке виконання. В відношенні до попередньої, це менша печать, т. зв. тайна або секретна, і тому початкове „S“ у довкільному надписі можна читати: SECRETUM. Секретна або друга радника печать, була призначена для щоденного вживання, а перша радника печать уживалася в середньовічні переважно для важніших та більше врочистих справ. Описали цю печать і подали її рисунок Пекосінські,⁸ Гумовські⁹ і німецький сфрагіст Енгель.¹⁰ Українські знакознавці не звернули ще на ній належної уваги і досі не було ще її репродукції в українськомовних наукових чи популярних публікаціях.

Радничі печаті були інсигніями міського заряду, вони найдавніші серед усіх родів міських печатей і звичайно згадують місто, громадян, мішан, суспільство і т. д. (напр. *sigillum civitatis, civium, burgensium, communitas, universitatis etc.*). Деякі міста користувалися впродовж довгого часу тільки одною печаттю. Трохи пізніше з'явилися менші чи секретні печаті. Деякі міста стали пізніше вживати в своїх канцеляріях печаті двох відмінних урядових значень, цебто радничі чи міського заряду та т. зв. лавничі, отже міського суду (*scabinorum* або *indicum*). До них належав і Львів і тепер приглянемося його двом лавничим печатям.

Перша Лавница Печать має в промірі 54 мм., округла, з довкільним надписом: SIGILLVM SCABINORVM LEMBVRGENSIVM (початок і кінець надпису відділені хрестиком, а крім того видніють у ньому чотири п'ятираменні звіздки — на початку, на кінці й між словами) і з виображенням, що представляє в скісно кратчастому й засіяному хрестиками полі гостролукову

² „Львів“. Літературно-мистецький збірник Філадельфія, 1954. (Таблиця між 40. і 41. ст.).

³ „Das ukrainische Lwiw-Lemberg“. Kulturpolitische Betrachtung. München, 1953. S. 16.

⁴ Gumowski, M.: Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku. Toruń, 1960. Tab. XX, Nr. 249; pag. 136.

⁵ Czołowski, A.: Najstarsze księgi miasta Lwowa.

⁶ Piekosiński, Fr.: Pieczęcie polskie wieków średnich. Kraków, 1899. (Nr. 754). Додатки: „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne“. Kraków, 1934, 1935.

⁷ Шах, С.: Львів — місто моєї молодості. Мюнхен, 1955. Ст. 51-6.

⁸ Piekosiński, ibidem, nr. 452.

⁹ Gumowski, ibidem, Tab. XX, Nr. 250; pag. 137.

¹⁰ Engel, B.: Die Mittelalterlichen Siegel des Thorner Rathssarchivs. „Mitteilungen des Coppernicus Vereins“. Thorn, 1894. Tab. VI, Nr. 111.

тврдинну браму з одною баштою, завершеною зубцями, і з одним вікном, а в брамі лева у скоку (геральдичне окреслення гербового лева, який стоїть на обидвох задніх лапах з піднятими передніми). Знайшлася вона при документі з 1412-го року в Львівському архіві, однака рисунок гербу й букви вказує на те, що постала вона приблизно в половині XIV століття. Гарні рисунки цієї печати знаходяться в збірнику „Наш Львів“¹¹ і „Великій Історії України“ видання Тиктора,¹² в сфрагістичних працях Гумовського¹³ і Пекосінського.¹⁴ Не погоджуємося з твердженнями висловленими в двох вище згаданих українських збірних працях, що це найдавніша печать Львова, і до цієї справи вернемося ще раз при обговоренні другої лавничої печаті Львова. Не погоджуємося теж з твердженням Гумовського, що ця печать була виготовлена рівночасно з другою радничу печаттю (обговорено вище) і правдоподібно в робітні того ж самого ритівника; не тільки загальнє виконання обидвох печатей, але теж передусім зовсім відмінне геральдичне виображення лева противляється цьому поглядові. Згідно з розповсюдненим середньовічним сфрагістичним звичаєм, що лавничі печаті повинні були показувати тільки частину головного міського гербу, бачимо в цій печаті не три, лише одну башту над брамою. Безсумнівно, це найкраще виконана середньовічна печать Львова і одна з найкращих печатей цього міста взагалі.

Друга Лавница Печать має в промірі 39 мм., з довкільним надписом S · SCABINORVM LEM(BVR)G(ENSIVM) (початок і кінець надпису відділені хрестиком, деякі букви зовсім затерті й тому доповнююмо їх згідно з усією правдоподібністю в дужках, а між першим і другим словом знаходиться точка в половині висоти букви) і містить у собі ось яке виображення: в кратчастому й засіяному точками полі тврдинна брама з романським ще луком і з одною баштою завершеною зубцями, а в брамі лев у ході в свою праву сторону. Збереглася ця печать у досить наднищенному стані при документі з 1403-го року в архіві Львівської капітули. Виготовлена була вона безсумнівно в половині XIV століття. Не доводилося нам досі стрічати її рисунку в українських виданнях. Пише про неї М. Гайзіг¹⁵ і зовсім слушно вважає її найдавнішою (збереженою; примітка автора цієї статті) печаттю міста Львова. Не погоджуємося з твердженням Гумовського,¹⁶ що виготовлена була вона правдоподібно рівночасно з першою радничу печаттю міста (обговорено вище); обидві печаті мають вправді дещо спільне в стилі, однака в них помітні теж наявні відмінності (нпр., поле, що в одній засіяне хрестиками, а в другій точками). Ця друга лавница печать безсумнівно давніша від першої лавничої печаті, на що вказує кілька познак, як нпр. наявність романського лука в протиенстві до готичного лука в брамі першої лавничої печати, її менший промір і в зв'язку з цим скорочений довкільний надпис, простіше мистецько-ремісниче виконання і т. д. Все таки навіть і цієї печати не можна вважати найдавнішою міською печаттю Львова, бо тільки раднича, а не лавница печать, може бути найдавнішою печаттю міста, про що вже була мова вище. Ця друга лавница печать це тільки найдавніша із чотирьох збережених печатей Львова.

Дійсна найдавніша печать міста Львова, себто міських радних, обов'язково мусіла бути виготовлена в році одержання міських прав, бо без неї

¹¹ „Наш Львів“. Ювілейний Збірник 1252 – 1952. Нью Йорк, 1953. Ст. 41.

¹² Велика Історія України (збірна праця). Віннілег, 1948. Ст. 345.

¹³ Gumowski, ibidem, Tab. XX, Nr. 252; pag. 137.

¹⁴ Piekosiński, ibidem, Nr. 379.

¹⁵ Haisig, N.: Nieznana, najdawniejsza pieczęć ławnicza miasta Lwowa. „Miejsięcznik Heraldyczny“. Warszawa, 1935. Nr. 7–8. pag. 119.

¹⁶ Gumowski, ibidem, pag. 137.

магістратська канцелярія не могла б належно працювати, виставляти документи в своїм імені і т. д. З найновіших дослідів німецьких істориків знаємо, що Львів одержав магдебурзьке самоврядне право вже 1300-го року,¹⁷ отже найдавніша міська печать мусіла бути виготовлена на переломі XIII на XIV століття (під час відносних заходів або коротко по наданні самоврядного права). Вигляд і зміст обидвох знаних нам радничих печатей Львова вказують на те, що постали вони приблизно в половині XIV століття, а обидві лавничі печаті давніші від них. З цього бачило, що серед чотирьох збережених середньовічних печатей Львова таки немає найдавнішої. Вона мусіла затратитися і навіть досить скоро по виготовленні, бо не залишилися навіть її відтиски на документах.

Розглядаючи ще раз складові частини чотирьох давніх львівських печатей, приходиться нам ствердити їхні три важні риси. Німецький позувок назви міста вказує на те, що печаті їхні довкільні надписи виготовлено в роках, коли німецьке населення Львова зискало провідне становище в заряді міста, отже не в роках панування Лева Даниловича, Юрія Левовича чи навіть Юрія-Болеслава Тройденовича, лише правдоподібно під владою Казимира Великого, який 1356 року затвердив магдебурзьке право, або Володислава Опольського, що одначе менше правдоподібне. Напечатане виображення гербове, себто тотожне з гербом міста, що був наданий Левом I Даниловичем,¹⁸ і воно т. зв. „гласного“ типу, якого рисункове виображення покривається із звуковою назвою гербоносця — лев - Львів (на першій лавничій печаті лев виражений правильно, себто в скоку, що згідне з його ж вираженням на королівських печатах і монетах Галицько-Володимирського чи Руського Королівства і на пізніших міських гербах; на трьох інших печатах він виражений менше правильно, себто в ході, однаке середньовічна міська сфрагістика знає такі незначні відхилення).¹⁹ Брама з трьома вежами може бути тільки звичайним побічним титлом чи символічним додатком на означення того, що це печать (чи зглядно герб) міста, як це буває в міській геральдиці і сфрагістиці дуже часто, ця трьохвежата брама може однаке бути дійсним рисунком одної з колишніх львівських брам, бо в середньовічній міській геральдиці та сфрагістиці бувало теж дуже часто, що громадянин даного міста вміщували на своїх інсигніях будівлю (цілу, або її частину), що нею особливо гордилися (цю справу залишаємо до вирішення знавцям стародавнього львівського будівництва).

На початку нашої статті вказали ми на важність чотирьох збережених середньовічних печатей Львова під трьома оглядами: як доказ багатостороннього значення давнього Львова і його особливого становища серед тогочасних українських міст, як одні з найдавніших виражень королівського галицько-володимирського лева і як пам'ятки староукраїнського печатничого мистецького ремесла. На закінчення хочемо ще вказати на дві інші важні риси цих печатей.

Вони походять з часів, коли Галичина рядилася ще Руським Правом та не була ще складовою частиною Польського Королівства, отже вони представляють собою Львів як місто від Польщі й Угорщини окремого Руського Королівства.

Ці чотири печаті вказують на високо розвинену та гарно впорядковану

¹⁷ „Der Grosse Herder“. Bd. V, S. 1196.

¹⁸ Климкевич, Р. О.: Герб міста Львова. „Київ“, ч. 1. Філядельфія, 1955. Битинський, М.: Герб — Галицький Лев. „Філателіст“, ч. 4. Нью Йорк, 1953. Климкевич, Р. О.: Пррапор міста Львова. „Християнський Голос“, ч. 15—16. Мюнхен, 1961.

¹⁹ Напр. місто Ієвенберг на Шлеську (сьогодні Львувек Съльонскі) має на печатах з XIII і XIV ст. лева „в ході“, а в пізніших правильних сфрагістичних і геральдичних інсигніях лева „в скоку“.

самоврядну діяльність давнього Львова і на наявність двох окремих печатництв — управлінного й судівничого — нарівні з іншими передовими містами тогочасної Європи.²⁹

²⁹ Гл. напр. Hupp, O.: Wappen und Siegel der deutschen Städte. Frankfurt, 1899.

Б. Р. / З МАНДРІВКИ ПО КНИГАРСЬКИХ ПОЛІЦЯХ

Залежався на наших полицях необговорений, але вартий уваги й обговорення несподівано цікавий твір української підсоветської літератури, історичний роман Семена Скляренка (сьогодні вже небіжчика, помер 1961 року) „Святослав“, що появився друком ще в 1960 році. Okremi уривки цього роману передрукувались де-не-де в емігрантській періодичній пресі, а щоденник „Америка“ передруковував його, здається, скондензовано, в ціlostі, але обговорення роману, як справді дуже відмітного явища в советській літературі, в нас не було. Сама ж книжка розійшлася серед нашої еміграції в Сполучених Стейтах і, мабуть, у Канаді в досить значній скількості, але й сьогодні є ще чимало людей, що радо прочитали б цей твір. І це не дивно, бо це справді найкращий твір в усій советській літературі українською мовою за останніх тридцять кілька років. Особливою рисою цього роману є, між іншим, те, що в ньому немає тієї безнадійної і безконечно нудної та примітивної партійно-політичної пропаганди, без якої, на жаль, не обійтися ніякий советський літературний твір. Советські письменники, щоправда, дуже цим пишаються, та вони напевно не знають, що це знижує художню вартість їх творів.

Це не значить однакче, що в Скляренковім романі немає советської тенденційності, ні, вона є, тільки вона тут проведена не так грубо й разюче як в інших творах самого та-ки Скляренка та інших советських письменників, а делікатніше і, ми б

сказали, майстерніше. Автор ставався бути об'єктивним і, наскільки це було можливе, ставався якнайменше нагадувати читачеві советську дійсність.

Це не є чимсь випадковим в советській літературі, ані якимсь особливим Скляренковим привілеєм, тільки є процесом, якого суттю є спроба боротьби з примітивізмом і механічністю советської літератури. Під впливом деяких письменників, сьогодні й самі партійні вожді приходять до переконання, що неможливо ширити комуністичні ідеї літературними творами, яких читач не читає, а не читає він їх тому, що вони не цікаві, не притягальні, а солодковонудні і сильно підфарбовані, через що нещирі й неправдиві, а при тому зроблені за певним шаблоном і на замовлення. Прочитавши один твір, читач наперед знає, що буде в інших подібних творах і не хоче їх навіть до рук брати. До цього признаються сами письменники, кажучи, що „поряд з високоталановитими творами, з'являються ще твори художньо безпорадні, безбарвні і нецікаві, які не здатні захопити людські серця“. А Хрущов в одній своїй промові казав: „Потрібні такі талановиті, яскраві книги, якими люди зачитувалися б, потрібні такі фільми, які люди дивилися б із задоволенням, потрібна така музика, яку слухати було б наслододо“.

Та щоб читач цікавився літературними творами, щоб він їх читав, письменник мусів би мати трохи більшу свободу вислову і не бояти-

ся, що його будуть лаяти і цькувати, а може й тяжко карати-репресувати, як це широко було стосоване в минулому. Письменник мав би писати так, щоб притягати читача й захоплювати, а не відпихати від свого твору. Самою комуністичною ідеєю, розуміється, сьогодні вже неможливо захопити советського читача, але коли втілити ідею в справді мистецьку форму, то вона ще зможе бути якоюсь мірою атрактивною. Але підфарбовування і підсолоджування життя (в дійсності, фальшування й викривлювання), не має притягальної сили, бо читач, який він не був би, шукає в літературі правди життя чи бодай ілюзії правди, а не очевидної брехні. Та й сами письменники хотіли б мати можливість змальовувати правдиво, а не соцреалістично, і згідно з життєвими законами, а не партійними.

Не треба однаке думати, що партія готова зректися свого впливу на літературу і зрезигнувати з літератури як із пропагандивного засобу, та все ж, побачивши в практиці крах своїх ідей та ідеалів, вона робить певні відхилення в сторону буржуазних пережитків і старається реабілітувати певні засади, ідеї і форми життя, які показалися в практиці не тільки конечними, але просто необхідними.

Отак відживає в советській літературі старе російське народництво, в людини з'являється душа і душевне життя, яке письменник повинен розкривати і змальовувати, в критиці говориться про красу мистецтва, а засуджувані недавно засади буржуазної естетики стають по-малу засадами соцреалізму і вважаються за власний винахід. Яких десять років тому Ю. Яновського лаяли за націоналістичні рецедиви в повісті „Жива вода“, тобто за те, що він визнавав спадковість і біологічні закони життя — єдиною допускальною спадковістю була тоді партійна спадковість, тобто все, що людина має, вона завдячує партії — а сьогодні ті самі рецедиви вважа-

ються вже поступом і в советській літературі широко говориться про спадковість — правда, все таки в матеріалістичному дусі — і про біологічні закони життя.

Отак помалу переводиться в советській літературі переоцінка вартостей і реабілітація засуджених колись зasad, метод та ідеалів, розробляється соцреалістична естетика і приходить до висновку, що партії переробити людську природу не під силу, тому й неможливо впливати на неї іншими засобами як тільки тими, що впродовж тисячеліття виявилися успішними й природними.

Такими тенденціями в советській літературі треба пояснювати і те, що Скляренків роман „Святослав“ дуже відмінний від інших творів советської літератури і якоюсь таки мірою більший до творів „буржуазної“ літератури.

Не без впливу, певно, залишилася і авторова національна підсвідомість, коли вже не говорити про свідомість, яка знайшла собі можливість, бодай невеличкою мірою, виявитись у цьому романі на тему з нашої найранішої історії, хочби навіть під маскою так званої „спільноруської єдності“. Нам відається не виключеним і те, що автор сам захопився цією історичною темою і дав можливість виявится своїм національним почуттям, які ще в нього під постійною загрозою советського антинаціонального натиску ще цілком не атрофувалися, і він написав твір, який, не без певних, очевидно, застережень, може прочитати і національне думаючий читач.

Для нашого читача в цьому творі притягальну силу має вже сама тема — з ранньої історії нашої державності; часи князювання Ольги й Святослава, відомого в нашій історії як князя-заповітника. Головну увагу автор зосереджує тут на зображені внутрішнього життя київської держави та її стосунків з двома сусідніми державами — Болгарією і Візантією. Центральне місце в

першій частині — роман складається з двох частин: „Княгиня й рабиња“ і „Над морем Руським“ — займає постаті княгині Ольги і рабині Малуші. Особливу увагу присвятив автор змальовуванню образу Малуші, якої вся історія в романі — наскрізь мистецька видумка. Початковий літопис згадує про неї всього кількома словами (що вона була сестрою Добрині і дочкою Малка Любечанина), але автор, правом мистецької видумки, змальовав ціле її життя, і змальовав, треба призвати любовно й майстерно. Можна без риску сказати, що Малуша, це одна з наймастерніше змальованих постатей жінки й матері в нашій літературі. Особливо зворушлива та частина життя Малуші, коли її княгиня відсилає в Будутин до своєї послости, де Малуша народжує Святославові сина, Володимира, якого їй потім забирають, бо він княжич і йому слід виховуватись на княжому дворі, а Малуша страждає, але кориться своїй долі, зовсім свідома того, що вона з народу, а Володимир-княжич, якого доля зовсім інша як її. Глибоко зворушлива і та картина, коли Малуша потайки приїжджає до Києва, щоб востаннє подивитись на свого сина, якого Святослав виряджає з новгородськими послами до Новгорода княжити.

Та й образ княгині Ольги змальований уміло, із знанням психіки жінки-володарки, мудрої, розважної, хоч холодної та строгої, але справедливої і вдумливої державної діячки та патріотки, яка перш за все дбає про лад і порядок в державі. В змальовуванні постаті княгині Скліренко теж не держався точно історії і, наприклад, її подорож до Константинополя інтерпретує інакше ніж подає історія. В початковому літописі говориться, що Ольга поїхала до Царгороду охреститися, а Скліренко змінив цю відомість і представив подорож княгині Ольги до Царгороду як чисто державно-політичну, щоб наладнити мир між двома державами і встановити торговельні й культур-

ні зв'язки, подібно як це роблять різні держави сьогодні.

Це відхилення від історії в змальовуванні постаті княгині Ольги тенденційне, проте ця тенденція нешкідлива ні для твору, ні для образу княгині, яка в такій саме концепції виходить, в державно-політичному сенсі, поважніше і державніше. Тенденційним є так само і той факт в романі, що візантійський ціsar затягував переговори з Ольгою, так що вкінці Ольга відіхала з мічим додому, обіцяючи собі помститись на цісареві, мовляв, „ти також постійш у мене на Почайні, якоже аз на Суді“ (історичні вислови).

Самого князя Святослава Скліренко теж змальовав відмінно від історичного. Історія залишила нам відомості про Святослава як про княязавойовника, що своєї землі не пильнував, а чужі завойовував, а Скліренко змальовав Святослава як дбайливого за свою державу володаря, доброго господаря політика й дипломата.

Серед деяких читачів „Святослав“ є думка, ніби Скліренко написав цей твір в догоду Москві, ідучи по лінії концепції „спільноруської єдності“, щоб, мовляв, показати початки російської держави, а властиво зародки сьогоднішнього Советського Союзу, якого ядро творять ті самі три слова „яноруські народи, яких предки на початку цієї державності нібито творили „спільноруську“ державу, Київську Русь, з осередком на півдні, який пізніше перенісся на північ, де існує дотепер.

Не будемо цієї думки заперечувати, але й не будемо її півторджувати, бо можлива є й така теорія генези цього роману, як можливими є й десятки інших теорій, що можуть мати більшу або меншу рацію, але яка б і не була його генеза, то фактом залишається, що цей твір сприйняли прихильно всі українці — вільні й поневолені, а це доказ, що вони знайшли в ньому щось близьке і спільне, яке їх в'яже, незалежно від різної ідеології, відчули спільність

історії, спільність походження і спільність національних почувань. Для нас немає сумніву, що українці на рідних землях відчули в князеві Святославі та в інших тут виведених історичних особах, як княгиня Ольга, Малуша, Добриня та ін., своїх таки, українських, а не абстрактних „спільноруських“ предків, бо автор, який би він і не був невільник, не дав причини думати й відчувати інакше. Що він всюди вживає назви „Русь“, „руський“, яку собі вже присвоїли москалі, це зовсім природне, бо це наша історична назва, яка нас зовсім не разить, коли ми не відчуваємо почуття меншевартої і коли ми свідомі її історичності та єдиного права до неї. Ця назва звучить для нашого вуха так само приємно, як і сучасна назва „Україна“, „український“ і відрікатися її й соромитись немає ніякої рації. Негативні й неприємні почуття в нас в'яжуться не з назвою „Русь“ і „руський“, тільки з назвою „Россия“, „русский“, бо це назва ворожого нам народу-гнобителя.

Можливо, що й образ князя Святослава Скліренко змалював в дусі сучасного советського волонтаризму і революційного романтизму, але це нас не разить, бо володар таким і повинен бути і це зрештою наша настанова чи постава до князя Святослава чи взагалі до володаря. Треба радіти, що автор не змалював князя рисами якогобудь голови колгоспу чи бригадира-ударника, але як справжнього державного мужа, полководця, воїна й політика старої русько-української держави. А в тому й цінність цього роману, що автор здебільша абстрагував його від сучасності і не наділив князя рисами сучасних „вождів світового пролетаріату“. Інші автори історичних творів, на жаль, так таки й робили і, наприклад, Антон Хижняк в своєму історичному романі „Данило Галицький“ не вмів піднятися на таку ж висоту художнього зображення і змалював короля Данила та інших персонажів рисами сучасних советських

людей, включно з їх сучасною советською мовою. Скліренко, на щастя, не дав нам так грубо відчути советчини, натомість дав нам відчути запах нашої старовини. Для цього він використав різні засоби, включно з мовними архаїзмами і то не лише в лексиці, але й у синтаксі, досить до кладно вивчив старовинні звичаї, життя княжого двору й простого народу та різні деталі, так що читач таки має певний посмак старовини. Треба теж відзначити, що й інші постать роману, це не наші сучасники з советської чи іншої дійсності, а люди далекого минулого. Їхня психологія, як каже О. Білецький, багато в чому різничається від психології сучасних людей, а це таки неабияке досягнення відчути психологію людей, що жили тисячу років тому, і переконливо її змалювати. Автор рідко коли пробує модернізувати думки і почування персонажів, хоч Святославова любов до рідної землі скидається радше на сучасну ніж на давню і під цим оглядом Святослав нагадує радше сучасних патріотів-державників ніж давніх. Та все таки постать Святослава змальована в романі переконливо, і коли змодернізована, то помірковано й природно, а в загальному зображена симпатично.

Дідькові огарок поставив Скліренко в образі Святослава тим, що зробив його непримиреним, в сьогоднішньому сенсі, ворогом Візантії і приятелем „болгарського народу“ — чи не тому, що сучасна Болгарія стала советським сателітом, а Греція ні! — та „собирателем“ слов'янських земель, тому Святослав воює з тими тільки болгарами, що тримають з Візантією, а простих болгар заличує, на советський спосіб, на свій бік. Ця тенденція йде цілковито по лінії сьогоднішньої советської політики. Вороже ставлення до Візантії і протиставлення їй київської держави часів княгині Ольги і князя Святослава та кокетування „болгарського народу“, наставляючи його проти його ж таки володарів, тому що вони тримали з Візантією — це чисто со-

ветська політична концепція, а не київської держави. Та, ніде правди діти, советські історики, як наприклад Б. Д. Греков, так цю справу і представляють, а Скліренкові не лишалося нічого іншого як тільки йти за ними, бо йому недоступні інші історичні праці і до вжитку совет. письменникам недозволені. Та політика Святослава може нам подобатись або ні, але його особовість, треба сказати, нам зовсім непротивна. В цьому і заслуга Скліренка, що він все таки старався змалювати Святослава як староукраїнського володаря, а не як якогось сучасного советського чи комуністичного вождя.

Іншим виявом советської тенденційності в романі Скліренка є змальовані ним взаємини Антових синів, що по смерті батька на спадковому тлі стали смертельними ворогами. Цим автор хотів підкреслити марксистську ідею, що, мовляв, приватна власність „спотворює людську особу і розедніє людей“, як висловлюється з приводу цього роману О. Білецький. Але автор і цю тенденцію провів у творі помірковано і ніде не висловився отак просто, як ми отут за О. Білецьким. Ми схильні були б навіть сприймати спір Антових синів за батьківські скарби і за землю як звичайний родинний спір, яких в нашій історії, особливо в княжих часах і в княжих родинах, було безліч. Та це не були спори за приватну власність, як їх розуміє комунізм, і не приватна власність спотворює людей, а недосконалість людських характерів чи й безхарактерність, брак моральних зasad і норм, ненаситність, захланність тощо. Такі риси як у Антових синів бачимо й у советських людей, які не мають приватної власності. Та інша справа, що боротьба за спадок між членами родини — явище негативне і з національного боку, тому коли Скліренко зображує в романі спір Антових синів за батьківські скарби й за землю, то читач схильний цей спір трактувати як одне з негативних

явищ суспільного життя українського народу, не прикладаючи до нього „класової“ мірки.

Та виявом чисто советсько-большевицької ідеології в романі Скліренка є його негативне ставлення до тієї верстви народу, що стояла між володарем і народними масами. В старій Русі це була боярська верства, пізніше була шляхта, а врешті, по винародовленню шляхти, національна інтелігенція. Цієї посередньої верстви большевики найбільше не люблять, тому вони й винищили відразу нашу національну інтелігенцію, бо це був елемент, що спроможний був думати і діяти і що на ньому базувалася держава чи, як в останніх часах, змагання до державності, розуміється, національні. Большевицькі правителі не допускають до створення цієї верстви, середньої чи посередньої і воліють кермувати народними масами безпосередньо. Ця антибоярська і антишляхетська тенденція виявляється не тільки в романі Скліренка, вона наявна в кожному советському творі на історичну тему, від „Людоловів“ З. Тулуб починаючи і на романі А. Хижняка „Данило Галицький“ кінчаючи. І який би не взяти советський історичний твір, там завжди негативне ставлення до тієї посередньої верстви, яку можна б загально назвати національною інтелігенцією, бо в дійсності вона і була за княжих часів єдиною освіченою верствою; такою була пізніше шляхта, що її згодом мусіла заступити люди з народу, але з вищою освітою. Цю верству народу большевики якнайдокладніше винищили, а на її місце виховали собі так звану літературно-мистецьку інтелігенцію, яка, позбавлена свободіної волі, стала цілковито на службу партії і виконує партійні доручення. Коли йде про українську літературно-мистецьку інтелігенцію сьогоднішньої УРСР, то це майже цілковиті невільники, які однаке своїм невільництвом (з наказу партії) гордяться.

З цим негативним ставленням Скліренка до боярства часів Ольги й

Святослава в'яжеться його гіперпозитивне і тенденційне ставлення до народних мас. Це народництво, най-прикметніша риса сучасної советської літератури й мистецтва, політики й пропаганди. Але тут народність розуміється не просто як народність у нашему розумінні, а як партійність, бо, як повторюється в кожній статті і промові советських політиків і письменників, „політика комуністичної партії виражає корінні інтереси народу“, а тому й народність те саме, що партійність, і хто служить партії, той ідейно зливається з народом; партія уособлює волю і прагнення народу. Давніше партія був пролетаріят, головно міський, з деякою увагою на сільський, тепер же партія ввесь народ.

Цю партійну настанову щедро використовували українські письменники, в яких ще десь там на дні жевріла національна іскра і любов до свого народу. І вони, ніде правди літи, з

любов'ю взялися змальовувати народне життя, теперішнє чи минуле, даючи бодай у той спосіб деяку полегшу своєму сумлінню і своїм національним почуванням. Скляренко, на нашу думку, використав цю можливість до самого дна, тому його твір, хоч і згідний з сьогоднішньою партійною настановою, все таки більше сприйнятливий для нас, ніж будь-який інший твір підсоветського письменника. Цьому сприяла теж і історична тематика, яку опрацьовуючи, Скляренко міг якнайбільше абстрагуватись від сучасності і від советської дійсності.

Та якби там большевики не розуміли народництво, то воно не є большевицьким винаходом. Для нас воно є певною мірою заповітом Шевченка — „обніміте, брати мої найменшого брата“ і Франка, тому кожен твір, який іде по цій лінії, для нас більше сприйнятливий ніж той, що оспівеє світовий пролетаріят. (д. б.)

Огляди й рецензії

Rev. Isidore Nahayevsky, Ph.D.
History of Ukraine. America Publ.
House, Philadelphia 1962, 295 pp.

Приємно відзначити появу іншої вартісної книжки на нашему книжковому ринку, цим разом книжки англійською мовою, а саме „Історії України“ о. І. Нагаєвського, яку видало видавництво „Америки“ в Філадельфії. Після „Історії України“ Грушевського, яка вийшла в англійському перекладі в 1941 році (виданням Єйського університету для УНС, за редакцією професора О. Й. Фредеріксена та з передмовою Ю. Вернадського), це наша друга історія України по-англійськи, що охоплює цілість нашого минулого, від найдавніших до найновіших часів. Автор використав дуже багату літературу, різними мовами, і дав короткий, але ядерний і об'єктивний пе-

регляд історичних подій та осіб, які в більшій або меншій мірі були творчими тієї історії. Коли ж іде про праісторію і ранню історію нашої землі й нашого народу, то автор використав багато історичних джерел античного походження та найновіші археологічні здобутки, які потверджують або заперечують те, що подавали різні історики. Правда, в цій частині автор чогось зовсім нового і невідомого не сказав, але він перевірив докладно всі старовинні джерела, на яких базувалися різні історики і робили такі чи такі, правильні чи неправильні висновки, та висловив і свою думку, яка матиме своє значення. Порівнюючи „Історію України“ о. Нагаєвського з такою ж „історією“ М. Грушевського, треба сказати, що „історія“ о. Нагаєвського стисліша і скрупіша, тому й має характер радше шкільного під-

ручника аніж студійного твору для студій української історії. Але подані ним відомості про минуле України сумлінно перевірені, упевнені і безсторонньо схарактеризовані. Перед кожним розділом автор подає дрібним друком багатенну літературу, а це запевнює, що подані ним відомості поза всяким сумнівом. Але, між іншим, щодо цієї бібліографії, коротеньке зауваження — не варто було друкувати цієї бібліографії перед окремими розділами, а можна було надрукувати її і при кінці книжки або, в найкращому разі, при кінці кожного розділу, як звичайно робиться в багатьох наукових творах. Читач може не бути студент „гайскому“ чи університету, буде цікавитися підсумком бібліографією в другу або й третю чергу, тому й не варто було починати кожний розділ, цікавий сам собою власне в бібліографії. А крім того, варто було відділити бібліографію лжецел, використаних самим автором, від бібліографії „літератур“ яку автор поручає на дану тему читачеві, що хотів би її поглибити. Тоді б в цій саме частині знайшлися інші історичні пропалі о. Нагаєвського, з якими читачеві чи студентові варто познайомитись, а не в тій, які автор сам використовував.

Та хоч праця о. Нагаєвського і має шкільний характер, то її наукова вартість через те не зменшується. Авторові твердження і висновки можна приймати або ні, але вони мають твердий ґрунт під собою і ніхто не може сказати, що вони необґрунтовані. Але там, де автор не має достатніх лжецел для підсилення такої чи такої думки, він не пускається на голословні твердження, ані не дає волі своїм особистим уподобанням, тільки старається бути якнайбільше об'єктивним, наявіть там, де багато істориків дають волю своїм патріотичним почуванням і натягають факти на свої чи чиєсь потреби, цілком ненаукового характеру. І десь тоді пропадає приказкова „наукова об'єктивність“, а її місце займає просте фальшування історії.

Це діється не лише в Советському Союзі, але й у вільному світі, тому нераз насувається думка про ненауковість історичної науки. Ця односторонність чи сторонничість пояснюється облюдно тим, що історик має право на суб'єктивну думку, але це, звичайно, не суб'єктивна думка, а проста тенденція представити справу так, як даному історикові, або комусь іншому, потрібно. Тобто ціль не наукова, а опортуністична, утилітарна, а там де утилітарність має голос, там правдивої об'єктивної науки немає.

Але ця об'єктивність о. Нагаєвського у відношенні до історичних фактів, які часто інтерпретуються суб'єктивно з бажання заспокоїти свої патріотичні чи інші почуття, забезпечує праці о. Нагаєвського тривалу вартість і респект. Ніхто не може закинути авторові „націоналізму“ в трактуванні фактів, подій і випадків, які уважаються або спірними, або недоведеними остаточно, хоч трактування нашої ранньої історії, власне, як нашої, а не московської чи, в найкращому випадку, „спільноруської“, в чужинних, звичайно, московофільських, істориків уважається апріорі українським націоналізмом і вілмовляється їм наукової вартості. А тимчасом історичні праці саме тих істориків насычені московським націоналізмом, імперіалізмом і шовінізмом. Про їх наукову вартість взагалі важко говорити. Наприклад, один поважний американський історик Східної Європи, якого праця вважається дуже авторитетною, впродовж всієї історії „Росії“ не бачив ніде українського народу аж поки йому не треба було сказати пару слів про жидівські погроми Петлюри. І більше про Україну згадки немає.

Проте маємо до цієї книжки декілька дрібних зауважень. Перше відноситься до інтродукції — праця поділена на десять розділів, які охоплюють всю історію України, разом із праисторією, та попереджена „інтродукцією“, в якій автор го-

ворить загально про слов'ян, про Київську Русь-Україну, про українську територію, про український народ та його культуру, отже й про мову, літературу, музику, малярство, архітектуру, старовинні релігійні звичаї тощо. Характеризуючи український народ, автор каже, що вікова боротьба за волю зробила його „недовірливим і підозрівальним“, тому український народ, не робить скорих знайомостей. Важко з цим твердженням погодитися у світлі багатьох протилежних фактів, бо коли б так було, то цілком можливо, що сьогодні на наших землях не було б большевизму. Коли ж він є, то це мусить бути доказ, що народ наш заскора й залегко йняв віру брехливим і облудним московсько-большевицьким гаслам-обіцянкам. Та й ще багато інших доказів можна знайти на те, що авторове твердження непереконливе.

Так само не можна погодитися з твердженням автора, що „любов до рідного краю і рідної землі зробили українців скорими до боротьби проти опресорів, навіть у таких умовах, де нема ніякої надії на успіх“. Гадаємо, що це хіба тільки, покищо, наше побожне бажання, щоб так було, бо в дійсності воно не так, а просто протилежно. Доказом цього сотні, не якісь там десятки, а таки грубі сотні років неволі — польської, московської та іншої, а оце вже сорок років московсько-большевицької. Власне, українців характеризує не „квік ту файт“, як каже автор, а щось зовсім протилежне: повільність, гіперреалістичність і вирахованість, тобто абсолютне керування розумом, а не почуванням (квік ту файт). Часом бувають винятки, але вони — на жаль — лише винятки, які підтверджують правила.

Інше наше зауваження стосується підрозділу „Українська література“ (ст. 17-20). Тут автор про саму літературу говорить мало, може, якої пів сторінки на всіх чотири. Кілька рядків про давню літературу і кіль-

ка рядків про новішу — тільки згадка про Котляревського, Шевченка, Шашкевича, Федьковича, чомусь автор сюди вплів і І. Воробкевича, цілком нерепрезентативного письменника, Франка, Лесю Українку, Вовчка, Лепкого, Стефаника, Костомарова та Куліша. Цими авторами вичерпується вся українська література, а про сучасну літературу чи про новішу немає ніякої згадки. Решту місця цього підрозділу займають поверховні, наче нашвидку написані відомості про всячину, до літератури ніяк не приналежну; отже є тут згадки і про УТГІ, і про УВУ, і про НТШ і про багато інших речей, яким слід було присвятити хоч би окремий розділ і обговорити їх серйозніше, бо це явища, які належать вже до історії. Між іншим, автор притягнув до цього розділу і видавництва, які справді в підручнику історії народу (не держави) повині мати своє місце, але вони теж повинні бути потрaktовані об'єктивно і серйозно, або краще зовсім про них не говорити. Автор вичислює насамперед католицькі видавництва, а потім згадує деякі інші, які, як він каже, „варті згадки“. Між тими, що варти згадки і що „поширюють українську культуру й цивілізацію між українцями в діяспорі“, згадані поіменно, лише деякі, а саме „Провидіння“ й УНСоюз, а за місцем перебування „видавництва в Скрентоні і Пітсбургур“*. Автор не каже, що це за видавництва і не бачить інших, поза згаданими, або не вважає їх „вартими згадки“ — мабуть, як таких, що не „ширять культури й цивілізації в діяспорі“ чи як? До таких належать, між іншими, видавництво „Українська Книгоспілка“ що видала повне видання історії України Грушевського, його ж повне видання історії української літератури, повне видання творів Лесі Українки та таке ж видання творів Івана Франка в 20-ти томах та інші цінні видання. Або видавництво Миколи Денисюка, що видало повне видання творів Тараса Шевченка та цілу низку інших вар-

тісних книжок. Не говоримо вже й про наше скромне видавництво, яке теж видало 75 чисел літературного журналу та декілька небезвартісних книжок, а між ними його ж таки книжку споминів про Березу.

Так само побіжно згадує автор українські видавництва в інших країнах нашого поселення, задовільняючись тільки ствердженням, що „існують українські видавництва в Західній Німеччині, Лондоні, Торонті...“ ітп., не називаючи ніякого поіменно, ані даючи його характеру. Не згадав теж автор видавництв УВАН в Нью Йорку й Вінніпегу, не згадав видань НТШ, хочби Енциклопедії, не згадав ніже словом видань УККА — (квартальника та видавництва Шкільної Ради УККА), але згадав Українське Технічне Наукове Товариство, засноване щолиш в 1960 р., яке з літературою не має нічого спільногого.

Коли писати про літературу, то треба писати повніше, бо книжка йде на чужий ринок і коли чужинець-читач знайде там того роду неповні інформації, то й поняття у нього буде таке, що те, що в нас десь там є, не варте серйозної згадки. Так само, коли вже згадувати видавництва, то теж докладніше, бо це в нас поважна позиція, якою можна похвалитися серед інших національних груп. Коли ж вся інформація зводиться тільки до назви міста чи країни, де видавництво працює, то краще нічого не писати.

Не будемо згадувати інших підрозділів „інтродукції“, але загально скажемо, що як солідно і серйозно автор ставився до головної теми — історії українського народу, так незадовільно написав свою інтродукцію, без якої можна було зовсім добре обйтися.

Врешті ще одне, хай буде вже останнє, зауваження: транслітерація українських географічних назв, імен та прізвищ у книжці. В передмові автор заявляє, що буде писати всюди Олег і Ольга в українській вимові, г замість г, яке, звичайно, пишуть чужинці, але української ви-

мови автор тримається тільки відносно цих двох слів, а інші імена, прізвища й назви подає або в російській вимові, отже чужинній, як напр. Kiev, Dnieper, Dniester, замість Kyiw, Dnipro, Dnister — ми тут не згадуємо всіх прикладів, бо нема місця, — або керується якимсь неозначенним правилом, якекаже йому писати Halichina, Volodimir, Volinia, часом Volynia, Volodimirko, Vasylko, Kormilchich, Dorohichin, тощо і в той же час Danylo, Kyrylo, Dmytro, Vasyl Stefanyk, Volynian, Chernihiv, Kyi (хоч Кіев), але Северін Наливайко, Микошински та інші писані через англійське у. Як видно з цих прикладів, автор хотів застосовувати американську вимову, яка вживає і як и, наприклад, Філадельфія, зам. Філядельфія, а и (англ. „у“) як „i“, напр. Сіті, замість Сіти, тому писав Галічина, Володімір, щоб американці читали Галичина, Володимир, але цього правила не тримався і писав різно: раз Vasil, раз Vasyl, раз Mstislav, а раз Mohyla, раз Dorohichin, а раз Lypynsky, раз panschina, а раз Mykhaylo, раз Dashkovich а раз Putiatych, раз Iziaslav а раз Teteruya.

Ця плутанина походить звідти, що українці хочуть улегнути чужинцям вимову наших прізвищ та власних імен, що, по можливості, наші прізвища звучили в їх вимові, як в оригіналі, в рідній мові. Тому нам здається, що як ми напишемо латинкою Володімір, то американець обов'язково прочитає Володимир, подібно як він вимовляє Філаделфія. Але це зовсім не так, бо одне слово він вимовить, може, й так, тобто і як и, та інше слово він вимовить таки дослівно, Галічина через і, а деяке слово через англійське ай, залежно від складу звуків. Наприклад, хочби ми як намагалися переконати американця вимовляти і в імені „Іван“, то він завжди буде вимовляти це ім'я „Айвен“ і ніяка сила його не відзвичаїть від цього. Тому краще не дуже зважати на те, як чужинець прочи-

тає (вимовить) наше слово, назву, ім'я та прізвище по-своєму, бо різні чужинці по-різному прочитають, кожний по-своєму, замість по-нашому, а більше зважати на правильне написання (транслітерацію) нашого слова латинкою, згідно з інтернаціональною (словістичною, академічною, лінгвістичною) транслітерацією, яка наше и передає латинським у, а наше і латинським і (наше й латинським ј, напр., наше я, є, ю, і латинським їа, је, ю, ії ітп.), або згідно з практичною транслітерацією (популярною, національною), яка наше и передає тим же латинським чи там англійським у і англійським і, але наше я, є, ю, і передає англійським уа, уе, уи, уї, при чому кінцеве -ий пише уж зам. -уу. Таким чином отже Галичина, галицький пишеться Halychyna, halyčkij, Volodimir(ко) — Volodymyr(ко), Степаник — Stefanyk ітд. (диви проект проф. Я. Рудницького, прийнятий у багатьох американських університетах, а не Volodimir(ко), бо це транслітерація американських українців (застосована в англійському перекладі Історії М. Грушевського), базована на американській вимові букви і як наше и, напр. Філадельфія англ. Philadelphia. Ми можемо і приймаємо американську чи англійську вимову англійських слів, зокрема власних назв та імен і прізвищ, але не можемо приймати англійської (ані німецької чи французької, або польської чи московської) вимови наших назв та імен і прізвищ, бо ми маємо свою власну мову й вимову, письмо й правопис. І чужинці мали б вимовляти наші назви по-нашому, як ми вимовляємо їхні назви по-їхньому. Тому наш Дніпро чи Дністер треба писати таки Dnipro, Dnister, а не з московська чи з німецька Dnieper, Dniester. Коли ж усе таки хочемо догодити чужинцям, які привикли до московської чи московсько-німецької вимови наших назв чи імен, то можемо в найвищому разі додати в дужках і московсько-німецьку вимову, щоб чу-

жинець зорієнтувався про що мова, коли він не знає нашої вимови. Але нашої вимови він має навчитися, як навчився чи вчиться вимови московської або іншої. Так роблять усі шануючі себе народи і так маємо робити й ми, а не інакше. Зрештою, як показує практика, чужинці, в даному разі американці, охоче вчаться вимови, і коли, напр., не знають як вимовляти назву нашого журналу, то пытаються, що це за назва, що вона означає, як вимовляється і вимовляють зовсім добре „Київ“, а не Київ.

Б. Ром.

РЕЦЕНЗІЯ, із 54 стор.

духовенство“ (ст. 6). Ще трохи далі автор каже, що „шазом із своїми священиками держалося руської віри й нації закріпощене селянство, яке ... зі стихійною впертістю ставляло опір всяким зовнішнім впливам“ (ст. 6 — підкреслення авторові). Значить, таки не все польщилося, тільки шляхта. А духовенство — трохи польщилось а трохи — пізніше, головно в 18 ст. — московицькося, але все таки краща частина (національно) залишалась вірна народові. З-посеред тієї частини виходили члени Руської Трійці та їх предтечі, про яких автор говорить цікаво в іншому розділі.

Та поминаючи того рода недокладності й суперечності, які трапились, певно, випадково, треба сказати, що праця написана цікаво й містить багато невідомого або маловідомого матеріалу. Особливо цікавий розділ про початки галицького відродження, звязаного із зміною історично-правного положення Галичини, яка від 1772 року перейшла, разом з Польщею, під владу австрійської імперії. Тут, в нових політичних умовинах, поважну роль у розвитку галицького відродження відіграв Перемишль як осідок галицьких єпископів та архиєпископів. Серед духовенства цього церковного центру було чимало визначних патріотів, між іншими, професорів духовної семінарії — з походження лемків, які далеко ще до Шашкевича викладали свої предмети тодішньою українською мовою з лемківською вимовою та діалектизмами. Пізніше лемків було багато більше у Львові, коли там створився філософич-

но-богословський Інститут з українською мовою викладання (1787).

Неменше цікавий розділ, в якому автор говорить про предтеч Маркіяна в розвитку національного відродження Галичини. Звідси довідуємось, що в певний час особливу роль в відродженні відіграво вище духовенство, головно в особах митрополита Антона Ангеловича, митрополита і кардинала Михайла Левицького, єпископа Івана Снігурського та митрополита Григорія Яхимовича. Щоправда, про цих визначних церковних і культурно-громадських діячів знаємо чимало з історії, але автор подає багато таких цікавих і важливих деталів, яких в підручнику історії не знайти. Ці деталі настільки важливі, що вони дають чимало невідомих пояснень до відомих історичних фактів і персонажів, а ці через те стають нам більші і цінніші.

Праця С. Шаха має більше історично-біографічний ніж літературний чи літературознавчий характер, тому й важко було б визначити її як літературну монографію. Автор не торкався літературної сторінки Шашкевича з літературно-мистецького чи навіть літературно-історичного боку, тільки поставив собі за ціль докладну біографію поета з широким історичним тлом та з урахуванням різних інших ділянок життя — суспільної, культурної, релігійної, політичної та побутової. Це підносить вартість його праці, бо можливість краще бачити й оцінити всіх тих діячів, що працювали для піднесення українського народу, в його найбільш, може, на тодішні умови, критичних часах. А докладна біографія Шашкевича дасть нам можливість краще зрозуміти й пояснити його поетичну творчість.

Б. Ром.

ПРАЦЯ ПРО УКРАЇНСЬКІ СПОЛУЧНИКИ

Видавництво Харківського університету видало недавно книжечку Ф. П. Медведєва „Система сполучників в українській мові“ (Харків, 1962, стор. 1—90), в якій автор поставив собі за мету, як говориться у вступі, „висвітлити функції, значення і частково стилістичну роль найбільш уживаних і найважливіших сполучників та сполучникових слів давньої і сучасної української літературної мови“.

Як видно із вступу, автор поставив собі завдання подати систему сполучників української мови в історичному пляні, а саме: подати матеріял ділових документів „української народності XIV—XV ст., частково з літописів“. Дивує нас тільки, чому історичний плян автор обмежує діловими документами XIV—XV ст. Але це, звичайно, пояснюється тією настановою, яка панує в союзському мовознавстві, що історію українського народу та його мови треба починати тільки з XIV ст. Автор так і твердить, що „до почат-

кового періоду існування й розвитку мови української народності, як відомо, належать грамоти та інші юридичні документи Південної Русі-України XIV—XV століття“.

Схема побудови праці така. Після короткого вступу подається короткі відомості про функції сполучників та їх типи, а далі — самі сполучники за їх функцією в синтаксі: сполучники сурядності (єднальні, протиставні і розділові) і сполучники підрядності (означальні, часові, причинові, умовні, мети, порівняльні), а далі — завваження до новоутворених сполучників та висновки.

Розглядаючи сполучники сурядності, автор полемізує з О. Пешковським,¹ який підкреслює нейтральності, індиферентність сполучників у цього типу реченнях, тоді як Медведев дотримується іншого

¹ А. Пешковский. Существует ли в русском языке сочинение и подчинение предложений. Русский язык в школе, 1926, чч. 11, 12.

погляду, мовляв, крім зв'язку, сполучники є показниками „певних відношень між реченнями“. „Зміст кожного речення нерозривно зв'язаний із змістом другого речення, з яким воно зв'язане і складає нерозривне ціле“.²

Метода дослідження така. Говорячи про функцію чи значення сполучника в певних формах словосполучення, автор зараз же ілюструє сказане численними прикладами з історичних пам'яток і з творів української літератури та з фольклору. Використавши численний історичний матеріал та матеріал з творів письменників і фольклору, автор мав можливість подати докладну аналізу найдрібніших відтінків та стилістичних функцій сполучників і синонімічних пар.

Не всі сполучники в мові давніх українських пам'яток збереглись у сучасній українській літературній мові. Л. Гумецька³ ствердила, що сучасна українська літературна мова зберігає у незмінній формі всього вісім сполучників (а, і, бо, або, але, ані, ні, аби) „з двадцяти дев'яти сполучників, зафіксованих у мові наших пам'яток“. „Деякі сполучники збереглись у зміненій фонетичній формі (ніж, що, щоб), деякі збереглись в говірках (но, іно, якщо). Але більша частина сполучників, властивих актовій мові XIV—XV ст., випала з словникового складу української мови“.

Це саме стверджує численними прикладами Ф. Медведев, показуючи, які саме сполучників форми збереглись тільки в діалектах. Наприклад, сполучник **а** зам. **і, та:** „Чръна земля подъ копыты костьми была посъяна“ (Слово о полку), „Аще помостише постъ взяти от дѣла ногата и от городници ногата“ (Рус. Пр.). Відповідні діалект-

ні форми відбились і в творах деяких українських письменників: „Між ними а їх становищем утворився широкий вир“ (Ів. Франко), „Покликала мене тітка до своєї кімнати, де знаходилися всі а навіть Лена“ (О. Кобил.).

Зміни в системі сполучників української мови охоплюють головним чином сполучники підрядності, що пояснюється, на думку автора, розвитком складнопідрядного речення. Саме в цих реченнях, як слушно твердить автор, сполучники і сполучників слова відграють велику роль, показуючи різні відтінки синтаксичних відношень між реченнями.⁴ Тому й класифікація сполучників, на думку автора, повинна базуватись на класифікації підрядних речень, бо їх значення і граматичні функції „зумовлені семантикою та граматичною структурою складнопідрядного речення“.

Такий близький зв'язок сполучників і сполучників слів з реченням автор пояснює тим, що морфологічно вони витворились з різних частин мови (займенників, прислівників, часток тощо) і таким чином виявляють живі зв'язки з іншими граматичними категоріями.⁵

Окрему увагу слід спинити на сполучників **що**, який в означальних підрядних реченнях, бо й досі це питання в науковій літературі не мало докладного вивчення. Як же цю проблему розв'язує Ф. Медведев?

Насамперед автор стверджує факт, на нашу думку, дуже важливий факт, що в стародавніх українських пам'ятках **що (што)** „дуже широко вживався“, ілюструючи численними прикладами. Ф. Медведев стверджує, що „в мові українських грамот XIV—XV ст. у підрядних означальних реченнях відносне сполучникове слово **што** вживалось значно ширше, ніж... сполучникове сло-

² Див. Грамматика русского языка. АН СССР, т. II, ч. 11, М. 1954, стор. 178.

³ Л. Л. Гумецька. Вторинні сполучники і їх синтаксичні функції в українських грамотах XIV—XV ст. Зб. АН УРСР. Дослідження і матеріали з української мови, т. II, Київ, 1960, стор. 43.

⁴ Див. І. Г. Чередниченко. Складнопідрядні речення в сучасній українській мові. Чернівці, 1959, стор. 19.

⁵ Див. В. В. Виноградов. Русский язык. М.—Л. 1947, стор. 722.

во котрий (которий)“⁶. Звідси він робить висновок, що „сполучникове слово що досить широко вживалось і в тогочасній розмовній мові“. Далі він наводить численні приклади, стверджуючи, що й у сучасній українській мові що широко вживається, але „на рівних правах з який“.

Здавалось би досить фактів, щоб ствердити сугто народну форму що. Але автор далі твердить, що українська мова „широко використовує сполучникове слово який“, підкреслюючи, що без цього останнього особливо „не може обйтись мова публіцистики“, мовляв, який точніше передає відносність, ніж багатозначне що. А трохи далі каже, що „вживання сполучників що і який в означальних реченнях є нормою сучасної української літературної мови“ і що „немає різниці в значенні слів що і який“.

Отже, з одного боку, автор твердить, що різниця між цими сполучниками є, з другого боку, — що цієї різниці немає. Перечитавши ще раз твори Шевченка, автор стверджив, що йому „не вдалось знайти жодного прикладу на який в означальних реченнях“. Звідси він робить висновок, що, згідно з його спостереженням, „саме що поширене в поетичній мові“. А звідси дальший висновок, що форма який переважає в літературній мові, а форма що — в поезії. А взагалі, каже автор, „вживання сполучниківих слів що і який доцільне і необхідне“.

Твердження автора про рівновартнє вживання обох сполучників в означальних реченнях не підперте ніякими науковими аргументами. Шкода, що Ф. Медведев не мав зможи познайомитись з нашою працею „Основи формування української мови...“⁶, де в спеціальному розділі про атрибутивну підрядність це питання висвітлюється досить доклад-

⁶ П. Ковалів. Основи формування української мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими мовами. Нью-Йорк, 1959, стор. 181—209.

но і в історичному аспекті.

Автор звернув увагу на сполучник аби, що вживается як синонім сполучника щоб (Велів спочити, аби нібрратись сили. Ів. Франко), заперечуючи думку, нібито аби становить собою полонізм, стверджуючи історичними фактами з старої української мови, про що писав і О. Потебня (Із записок, II, 280).

Помилковим є твердження Ф. Медведєва, нібито сполучникова група що — то (Що далі в ліс, то більше дров) властива більше фольклорній мові, ніж літературній. А для літературної мови він стверджує групу чим — тим (Чим нижче спустилася вона, тим було вогкіше, холодніше), хоч в обох випадках наводить приклади з письменників. Основна методологічна помилка автора, що він некритично приймає деякі форми в письменників, які не раз допускалися отріхів у своїй мові, будучи під впливом російської мови. Отже, перша група сполучників (що — то) безперечно більше відповідає духові української мови, ніж друга група (чим — тим).

У кінцевих висновках Ф. Медведев говорить зовсім не те, що треба. Замість подати резюме всього поданого матеріялу, він часто говорить про те, що не має відношення до сполучників. Наприклад, натягнутим видається його твердження, що наявність у системі сполучників більшої кількості архаїчних рис у північному і південно-західному наріччях нібито пояснюється „інтенсивним розвитком капіталізму“ у тій частині України. Або таке твердження: говорячи про те, що українська мова, як і в російській і білоруській, „використовує значну частину сполучників властивих спільнosлов'янській мові-основі і, особливо, давньоруській“, Ф. Медведев каже, що „це ще раз доводить, що російська, українська та білоруська мови складалися на основі давньоруської“. Це речення методологічно неправильне і недоречне. А воно тут стоять окремим пунктом.

Окремим пунктом зовсім недоречно стоять і таке речення: „Українська літературна мова зросла на живій національній основі говірок південно-східнього наріччя, насамперед, середньонаддніпрянських“.

Отакі штучні натягнення в книжці Ф. Медведєва вжиті з метою підперти відомі настанови про походження української мови, дуже знецінюють наукову вартість його праці про українські сполучники. П. Ковалів

Бібліографія

Мидловський, д-р, Лев [С. Мерехт]. Фронт духової зброй (Відбитка з „Вісника“ ч. 2/1951). Детройт 1961, 39 стор.

Могилянка, Дарія. Думки летять на Україну; народні вірші [Едмонтон] 1962, 123 стор.

Гайдарівський, Василь. Заячий пастух; повість. Слово, Нью Йорк, 1962, 164 стор.

Бескид, Юліан. Український Академічний Дім у Львові. Кузня українського мозку й характеру. „На сторожі“, Торонто 1962, 79 стор., ілюстр.

Ковалів, П., проф. Віра й наука. Християнська Бібліотека. Видає „Віра й Культура“, ч. 4. Вінніпег 1962, 32 стор.

Енциклопедія українознавства. Словнико-ва частина 16. Головний редактор проф. д-р Володимир Кубайович. Заступники головного редактора проф. Микола Глобенко. Наукове Товариство ім. Шевченка. „Молоде Життя“, 1205—1280 ст.

Митрополит Іларіон. Наш бій за державність; історична епопея. Частина перша, Вінніпег 1962, 224 стор.

Терещук, Петро. Історія одного зрадника (Ярослав Галан). Ліга Визволення України, Торонто 1962, 142 стор.

Гайдарівський, Василь. А світ такий гарний; оповідання. В-во Ю. Середяка, Буенос Айрес 1962, 238 [+ VI стор. — Лист автора про себе до видавця...].

Манило Іван. Грім за зорею; (Лірика, гумор, сатира). В-во „Волосожар“, Нью-Йорк 1963 [1962]. Вайнланд, 64 стор.

Евентуальний, Іван. Проти шерсти: сатири, гуморески, пародії. В-во Ю. Середяка, Буенос Айрес 1962.

Календар Альманах Мітла на 1963 рік, В-во Ю. Середяка. Буенос Айрес 1962, 128 стор.

Тис, Юрій. Звідун з Чигирина; [новеля]. В-во Ю. Середяка, Буенос Айрес, 1961, 232 стор. з рис. Б. Крюкова.

Mydlowsky, Dr. Lev. Bolshevik Persecution of Religion and Church in Ukraine 1917—1957. Informative outline. Second revised edition. Published by Ukrainian Publishers, London, 1962.

The Shame of the Twentieth Century. Bolshevik Methods of Combatting the Ukrainian National Movement. A Documentary Report. Published by Ukrainian Publishers, London 1962, 79 pp.

Khrushchow's Crimes in Ukraine. Mass Murders of Ukrainian Political Prisoners. Published by Ukrainian Publishers, London 1962, 93 pages, illustr.

Poland, Hungary, Czechoslovakia, Yugoslavia, Bulgaria, Rumania. Catalog Nr. 39, Part I: Literature and Linguistics. Monton & Co. Rijswijk (Z. H.) Holland, 1962. 81 pages.

Taras Shevchenko 1814-1861, a Symposium, edited by Volodymyr Myakowskyj and George Y. Shevelov on Behalf of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. Monton & Co., 1962, 'S-Gravenhage, 302 pages.

В видавництві Нью-Йоркської Групи вийшла третя збірка поезій

БОГДАНА РУБЧАКА

ДІВЧИНІ БЕЗ КРАЇНИ

В мистецькому оформленні Оксани Теодорович.

Про поезію Б. Рубчака висловлювались такі критики як Ол. Бабій, В. Барка, Ж. Васильківська, В. Державин, С. Гординський, М. Калитовська, І. Костецький, Б. Кравців, Ю. Лавриненко, В. Лесич, Ю. Лободовскі, А. Полоницький, А. Шум, Г. Черінь.

ЦНА КНИЖКИ 1 ДОЛ. 50 ЦЕН.

Замовлення і оплату прошу висилати на адресу:

Bohdan T. Rubchak, 3329 W. Potomac, Chicago 51, Ill.

**Енциклопедія Українознавства
гаслова частина в 6-ох томах
повинна бути в кожній українській хаті.**

В передплаті коштує \$60.00, які можна сплачувати ратами, бо пізніше коштуватимемо дорожче.

Замовляти можна в нашому видавництві:

4800 N. 12th St., Philadelphia 41, Pa.

**Зaproшуємо всіх наших дотеперішніх пе-
редплатників та всіх інших громадян, що ще
цікавляться літературою, мистецтвом, нау-
кою — до передплати журналу на 1963 рік.**

— — — — Вітніть і перешліть — — — —

До Видавництва „Київ“!

Оцим зголошуємося на передплатника журналу „Київ“ і висилаю річну передплату \$4.00. Журнал висилати на нижче подану адресу:

Підпис (читко):

Адреса:

.....

.....

Етимологічний словник української мови

ПРОФ. ЯР. РУДНИЦЬКОГО

почав виходити друком у видання УВАН у Канаді. Це перший етимологічний словник української мови, який крім літературних слів і назов подає і діалектичні різновиди, історію й етимологію слів, синоніми та вивідні форми з обширною літературою в українській та інших мовах. Проф. Рудницький почав опрацьовувати цей словник ще в 1941 р. в Празі, потім продовжував його в Гайдельбергу, а від 1949 працює над ним у Вінніпегу.

Словник появляється випусками. Перший випуск, букви А—Б, 96 сторінок, вже появився в продажі, і його можна набути в нашому видавництві, в ціні 4.00 дол.

Поручаємо цей словник всім любителям української мови і закликаємо підтримати цей незвичайний почин автора, який вкладає в цей словник не тільки своє знання і час, і працю, але й свої гроші, тому допоможім йому, бо це наше спільне добро і великий вклад в культуру.

ВИДАВНИЦТВО „КІЇВ“

Нові книжки

„ГОВОРІТЬ ЛІШЕ ПОЛЕ“

Це нова збірка оповідань, цим разом не тумористичних,
Миколи Понеділка,
яку варто прочитати. — Видання „Гомону України“.

Замовляти по всіх книгарнях.

Ціна \$4.00, в твердій оправі \$5.00.

Невтомна Докія Гуменна видала чергову книжку п. з.:

„СЕРЕД ХМАРОСЯГІВ“

Нью-йоркська мозаїка. — Видання „Слово“.

Ціна \$2.50. — Замовляти в авторки або в книгарнях.
